

Cultuurhistorisch onderzoek naar de sprenghoeve in het Zeisterbos en de vijvers van Pavia, Schoonoord en Hoog Beek en Royen

Beschrijving en waardering van de cultuurhistorische aspecten van de sprenghoeve in het Zeisterbos en de waterpartijen van de buitenplaatsen Pavia, Schoonoord en Hoog Beek en Royen.

lantschap

**adviesbureau voor landschap en
cultuurhistorie**

**Herenstraat 19a
4175 CC Haften
tel 0418-594141
www.lantschap.nl**

Het onderzoek is uitgevoerd door:

**Drs. Adriaan Haartsen (Lantschap)
Drs. Ben Olde Meierink (BBA)
Drs. Karen Veenland-Heineman (BBA)**

20 augustus 2020

Inhoud

1. Inleiding	-	-	-	-	-	-	-	-	-	pagina 3
2. De data op een rijtje	-	-	-	-	-	-	-	-	-	pagina 7
3. Landschapsontwikkeling	-	-	-	-	-	-	-	-	-	pagina 10
4. Hydrologische aspecten	-	-	-	-	-	-	-	-	-	pagina 17
4.1 Waterhuishouding van de ruimere omgeving	-	-	-	-	-	-	-	-	-	pagina 17
4.2 Enkele hydrologische aspecten van de Zeisterbeek	-	-	-	-	-	-	-	-	-	pagina 22
5. Het Zeisterbos	-	-	-	-	-	-	-	-	-	pagina 29
6. De Zeisterbeek nader beschouwd	-	-	-	-	-	-	-	-	-	pagina 37
7. De buitenplaatsen	-	-	-	-	-	-	-	-	-	pagina 42
7.1 Beek en Royen	-	-	-	-	-	-	-	-	-	pagina 43
7.2 Hoog Beek en Royen	-	-	-	-	-	-	-	-	-	pagina 45
7.3 Pavia	-	-	-	-	-	-	-	-	-	pagina 50
7.4 Schoonoord	-	-	-	-	-	-	-	-	-	pagina 54
8. Conclusies en aanbevelingen	-	-	-	-	-	-	-	-	-	pagina 58
8.1 Conclusies	-	-	-	-	-	-	-	-	-	pagina 58
8.2 Hoe krijgen we weer water in de Zeisterbeek	-	-	-	-	-	-	-	-	-	pagina 63
8.3 De vijvers van de buitenplaatsen	-	-	-	-	-	-	-	-	-	pagina 67
8.4 Waardering van en aanbevelingen voor elementen	-	-	-	-	-	-	-	-	-	pagina 68
8.5 Nader onderzoek	-	-	-	-	-	-	-	-	-	pagina 76
Geraadpleegde bronnen	-	-	-	-	-	-	-	-	-	pagina 77

De 'Keienbrug' over de Zeisterbeek in het Zeisterbos op een foto uit 1917. Collectie Zeister Historisch Genootschap.

1. Inleiding

In opdracht van Stichting Het Utrechts Landschap (mede namens de Gemeente Zeist en het Hoogheemraadschap De Stichtse Rijnlanden) is onderzoek gedaan naar het sprengensysteem in het Zeisterbos en de vijvers van de buitenplaatsen Pavia, Hoog Beek en Royen en Schoonoord.

De Lange Kom ten oosten van Pavia. Links zien we de overloop naar de slingervijver bij het landhuis.

In het project heeft Bureau Lantschap samengewerkt met Bureau voor Bouwhistorie en Architectuurgeschiedenis (BBA). BBA is een van de grootste adviesbureaus op het gebied van bouwhistorie. Ben Olde Meierink heeft zich vooral bezighouden met de inventarisatie, beschrijving en waardering van de cultuurhistorisch waardevolle waterlopen en vijvers in het plangebied. Karen Veenland-Heineman zocht de nodige historische informatie bijeen. Adriaan Haartsen van Lantschap zorgde voor de landschappelijke en historisch-geografische aspecten van het project, coördineerde het onderzoek en is eindverantwoordelijk voor het rapport.

De opdracht

Als onderdeel van de Blauwe Agenda voor de Utrechtse Heuvelrug willen de Gemeente Zeist, het Hoogheemraadschap De Stichtse Rijnlanden en het Utrechts Landschap gezamenlijk de vijvers en de spreng herstellen. Het doel is om het gehele watersysteem van het Zeisterbos en de Zeister buitenplaatsen robuust en toekomstbestendig in te richten.

Voor dit kan gebeuren is onderzoek nodig, onder andere cultuurhistorisch onderzoek. Er is al cultuurhistorisch onderzoek gedaan naar de buitenplaatsen De Breul en Molenbosch. Opdracht voor het huidige onderzoek was: Het huidige onderzoek is gericht op:

- beschrijven van de cultuurhistorie van het watersysteem (sprengensysteem Zeisterbos inclusief vijvers Pavia en Hoog Beek & Royen);

- beschrijven van het specifieke belang van de waterpartijen in de aanleg/het ontwerp van het park (Pavia en Hoog Beek & Royen);
- beschrijven van de mogelijkheden om op bepaalde plekken de harde beschoeiing te vervangen door een meer natuurlijke vijverrand (bijvoorbeeld zoals bij de vijver van Molenbosch).

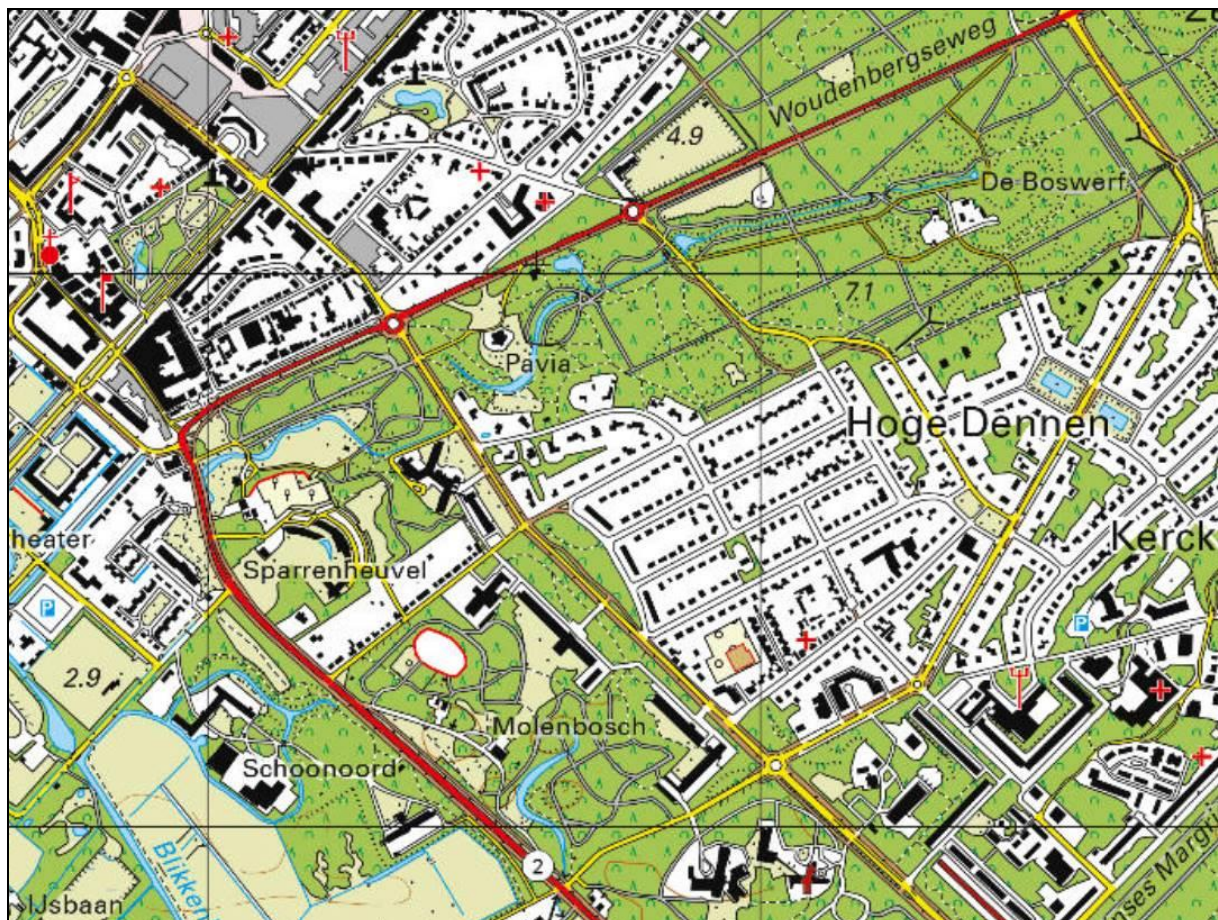
Tijdens de opdrachtbespreking op 11 maart 2020 zijn daar de volgende onderzoeksvragen aan toegevoegd:

- Onderzoek naar de ruimere hydrologische context;
- Onderzoek naar het huidige functioneren van het watersysteem
- Onderzoeken welke mogelijkheden er zijn om de beek weer watervoerend te maken.

Tenslotte hebben wij onszelf de vraag gesteld of de speng van de Zeisterbeek is aangelegd ten behoeve van de Zeistergrift of voor de vijvers van Slot Zeist.

Niet alle onderzoeksvragen zijn in dit rapport (helemaal) beantwoord. Enerzijds omdat we de antwoorden – als ze aanwezig zijn – niet in de archieven gevonden hebben. Anderzijds hadden we te maken met de Coronapandemie. Archieven konden niet of slechts ten dele worden geraadpleegd omdat ze al aan het begin van ons onderzoek gesloten werden in verband met de Covid-19 maatregelen.

Het onderzoeksgebied

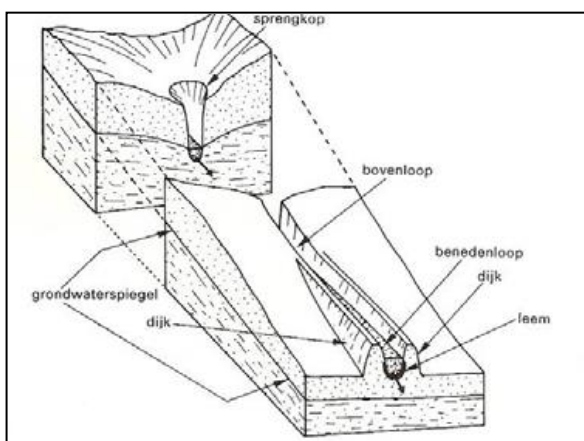
Het onderzoeksgebied betreft het Zeisterbos en de buitenplaatsen Pavia, Hoog Beek en Royen en Schoonoord. Wat verstaan we onder het Zeisterbos? Het oorspronkelijke Zeisterbos was het 'Voorbos'

aan de noordoostzijde van Slot Zeist (het bos gelegen aan de zuidwestkant van het Slot heette het Achterbos), ten noordwesten van de Prof. Lorentzlaan. Het huidige Wilhelminapark heette daarom vroeger 'Villapark in 't Zeister Bosch'. Door bebouwing in de twintigste eeuw is het oorspronkelijke Zeisterbos verdwenen. De naam is aan het eind van de negentiende eeuw overgegaan op het aangrenzende bos van Beek en Royen.

Het huidige Zeisterbos ligt aan weerszijden van de Woudenbergseweg en wordt globaal begrensd door de Prof. Lorentzlaan (het voormalige 'Mooie Laantje', de oude grens tussen de landerijen van Slot Zeist en de buitenplaats Beek en Royen), de Krakelingweg, de Zwitsersekade, de Prinses Irenelaan, het Padvinderslaantje, de Charlotte de Bourbonlaan en de Arnhemse Bovenweg. Het gebied behoorde oorspronkelijk tot de buitenplaats Beek en Royen (2e Dorpsstraat 54-58), vandaar de naam bos van Beek en Royen¹.

Het onderzoek is vooral gericht geweest op de cultuurhistorische aspecten van de wateren, namelijk de sprengbeek in het Zeisterbos en de vijvers bij de drie landgoederen. We hebben gekeken naar de landschapsarchitectuur van de vijverpartijen in de landschapsparken, maar ook naar de rol die de beek en de vijvers speelden in de hydrologie van de ruimere omgeving. De beek in het Zeisterbos is een spreng of sprengbeek. Zo'n beek is meestal een natuurlijk stroompje waarvan de bedding door de mens stroomopwaarts verlengd is om meer water in de beek te krijgen. Bij Zeist en Driebergen komen verschillende van deze sprengen voor.

Kadertekst: de sprengbeek

Schematische tekening van een Veluwe sprengbeek. De bovenloop van de beek werd verlengd en zover in het zandmassief ingegraven, dat het grondwaterniveau bij de sprengkop werd aangesneden en de beek door extra water werd gevoed. In de benedenloop werden dijkes aangelegd om het water vast te houden. Vaak werd de bedding van de beek met leem bedekt om te voorkomen dat het beekwater door de zandige bedding weggleet². Soms werd het beeklichaam in de benedenloop zelfs verhoogd aangelegd, om ervoor te zorgen dat het water voldoende hoogte had als het bij de molen aankwam. Dit speelde niet bij de sprengen aan de zuidkant van de Utrechtse Heuvelrug: deze werden vooral gebruikt voor de waterpartijen op de buitenplaatsen en voor de aanvoer van schoon water voor wasserijen en blekerijen.

De sprengbeek in het Zeisterbos – op sommige kaarten aangeduid als de Bosbeek³ – voerde water naar de grachten van Slot Zeist. Het slot is aangelegd in de periode 1677-1693. Misschien is de beek al eerder gegraven om de Zeister Griff / Biltse Griff van extra water te voorzien. Deze vaarweg is in 1638-1642 aangelegd tussen Zeist en Utrecht. Om het hoogteverschil tussen de Vecht en Zeist te overbruggen zijn er twee schutsluizen gebouwd: bij De Bilt en in Zeist. Bij het schutten van schepen ging er water verloren dat bovenstrooms moest worden aangevuld met kwelwater uit de Utrechtse Heuvelrug. Mogelijk is toen een al bestaand natuurlijk beekje verlengd door een sprengkop aan te leggen. Op deze manier tapte de beek extra grondwater aan.

De Zeisterbeek ontspringt bij de sprengkop de Koekepan en loopt naar de Ronde Kom en de Lange Kom. Hier bevindt zich een overloop naar de vijver van Pavia en vandaar liep het water (en misschien

¹ Rhoen R.P.M., 2011. *Het Zeisterbos en de buitenplaats Pavia*. Niet gepubliceerd.

² Bij onderzoek is geen leem in de bedding van de Zeisterbeek aangetroffen. Mededeling Paul Vesters, Utrechts Landschap.

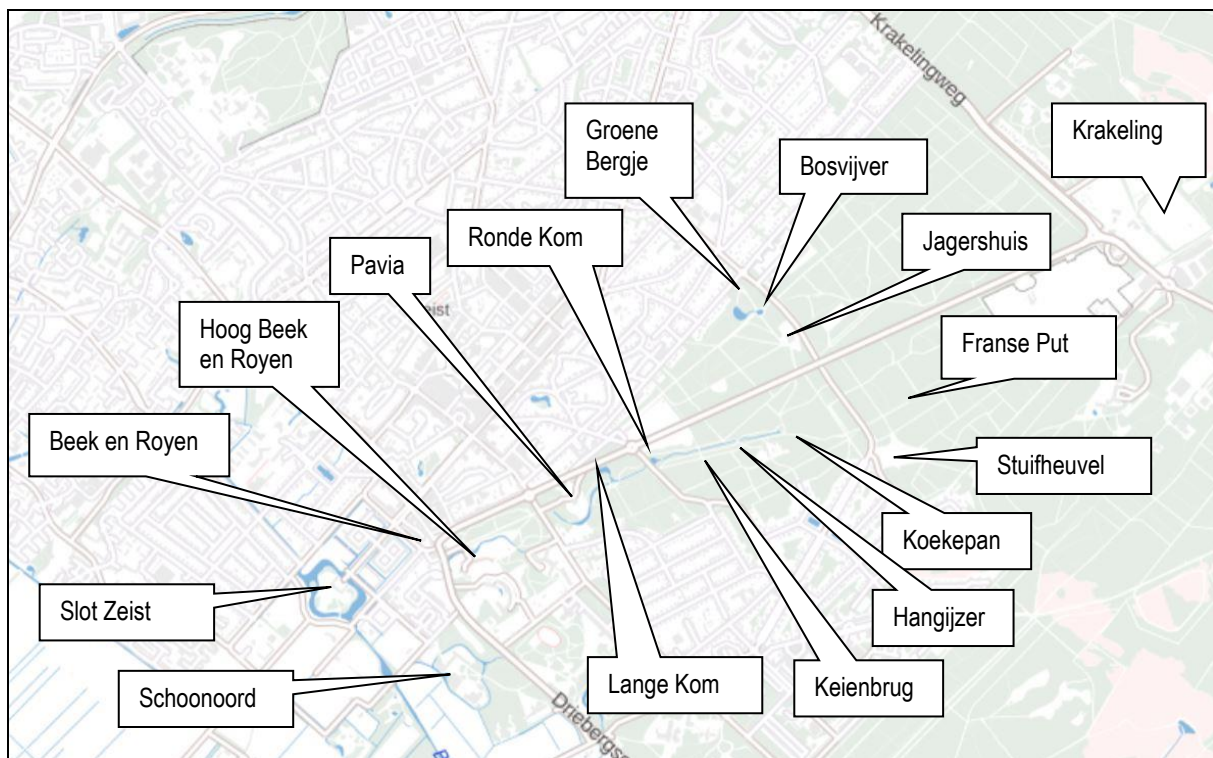
³ In het vervolg aangeduid als Zeisterbeek.

nog wel) naar de slingervijver van Hoog Beek en Royen en komt uiteindelijk in de Karpervijver bij Slot Zeist en de Zeistergrift terecht.

Bij de negentiende-eeuwse buitenplaatsen Pavia en Hoog Beek en Royen zijn brede slingerende waterpartijen aangelegd die een prominente rol spelen in de landschappelijke aanleg van de parken. De overige vijvers die onderdeel uitmaken van het project 'Robuust watersysteem Zeisterbos en landgoederen' hebben geen relatie met de spreng. Dit zijn de vijvers van De Breul, Molenbosch, Schoonoord en de Bosvijver bij het Jagershuis. Deze vijvers worden gevoed door regenwater en – voor zover ze niet afgedekt zijn met folie – door opwellend grondwater. Als gevolg van verlaging van de grondwaterstand, het weglekken van water en het gebrek aan onderhoud zijn de cultuurhistorische betekenis, de belevingswaarde en herkenbaarheid van de waterpartijen en van de Zeisterbeek achteruit gegaan.

Leeswijzer

Voordat in het rapport gedetailleerd wordt ingegaan op de beek in het Zeisterbos en de vijvers van de drie landgoederen wordt eerst het ruimere kader geschetst. De landschappelijke ontwikkeling van Zeist en omgeving komen kort aan de orde, net als een schets van de hydrologische geschiedenis. Als we inzoomen op het onderzoeksgebied zelf worden een groot aantal toponiemen genoemd. De belangrijkste hiervan zijn op het onderstaande kaartje aangegeven. In het laatste hoofdstuk worden conclusies getrokken en aanbevelingen geformuleerd.

De namen van de belangrijkste elementen die in dit rapport worden besproken.

Op de grens tussen Pavia en het Zeisterbos ligt de vijver die nu de Lange Kom heet. In zijn huidige vorm is deze vijver omstreeks 1820 tot stand gekomen door uitbreiding van een oudere kom die een belangrijke rol speelde in de landschappelijke aanleg van Beek en Royen. Deze oorspronkelijke vijver, waarvan we de naam niet kennen, hebben we aangeduid als 'Spiegelkom'.

De sprengkop in het Zeisterbos wordt vanouds de Koekepan genoemd. Hoewel de moderne spellingsregels anders voorschrijven hebben we de oude spelling in dit rapport aangehouden.

2. De data op een rijtje

Ca 1000 voor Chr.	De Kromme Rijn vormt een meander tot bij het huidige centrum van Zeist.
838	Eerste vermelding van 'villa Zeist'.
Tiende/elfde eeuw	Bisschopswetering wordt aangelegd.
1122	Aanleg van de dam in de Kromme Rijn bij Wijk bij Duurstede. De Kromme Rijn wordt een binnenwater en de laaggelegen moerassige gebieden bij Zeist worden ontwaterd en ontgonnen.
Dertiende en veertiende eeuw	Bouw van de kastelen Blikkenburg en Kersbergen.
1638-1642	Aanleg van de Biltse en Zeister Grift en de Blikkenburgervaart tot aan de Bunsinglaan. Doel was het transport van zand naar Utrecht te verbeteren.
1639	Zeist krijgt toestemming een 'haven' aan te leggen en deze aan te sluiten op de Zeistergrift.
1677-1693	Slot Zeist wordt gebouwd en de ruime omgeving wordt ingericht met tuinen, lanen, grachten, bosschages en bossen. Aanleg van het Mooie Laantje (de huidige Prof. Lorentzlaan), de noordwestgrens van het huidige Zeisterbos.
Ca 1725	De buitenplaats Beek en Royen wordt gesticht. Bebossing van heidevelden en aanleg van een bijzonder padenstelsel met uitzichten op verschillende kerktorens.
1771	Kaart van Beek en Royen, gemaakt door H. van Cooten. Eerste keer dat we de Zeisterbeek op een kaart zien verschijnen. Diverse elementen uit de formele aanleg zijn op kaart gezet, zoals sterrenbossen, een 'ganzenvoet' en vijvers, zoals de Spiegelkom, de Ronde Kom en de Bosvijver.
1804	Kaart van het kamp van Zeist, gemaakt in opdracht van generaal Marmont. Het bosgebied van Slot Zeist en Beek en Royen, doorsneden door rechte wegen en paden is prachtig te zien.
1816	Johannes van Laer overlijdt, indertijd eigenaar van Slot Zeist en Beek en Royen. De huizen en landerijen worden te koop gezet.
1818	Otto van Romondt koopt uit deze boedel de boerderij De Preeckstoel en sticht de buitenplaats Klein Schoonoord (1819) en Schoonoord (1820).
1820	Kaart van de buitenplaats Schoonoord, mogelijk van tuinarchitect H. Van Lunteren.

1825	De Blikkenburgervaart wordt doorgetrokken van de Bunsinglaan naar de Kleine Breul.
1825	Albert Voombergh koopt twee percelen tussen de Driebergseweg en de Arnhemse Bovenweg en sticht hier de buitenplaats Hoog Beek en Royen. Rond deze tijd is ook de plattegrond van het park getekend.
1826	Oudste kadasterkaart. De Zeisterbeek is verlandschappelijkt door de aanleg van enkele slingers stroomopwaarts van de Ronde Kom. Tevens is Spiegelkom vergraven en vergroot tot Lange Kom. De slingervijver en het Huis van Hoog Beek en Royen zijn al aangegeven, de gronden eromheen zijn nog aangegeven als bouwland.
1830	Voombergh koopt het bosgebied van Beek en Royen, het huidige Zeisterbos.
Ca 1850	Bouw van het Jachthuis.
1850-1851	Voombergh laat de Franse Put graven, mogelijk om de Zeisterbeek stroomopwaarts te verlengen. In dit jaar overlijdt hij.
1860/1861	Buitenplaats Pavia wordt gesticht door Albert Voomberghs dochter A.C.A. Voombergh en haar man Pauw van Wieldrecht. Het huis wordt gebouwd in 1863. De aanleg van het park is in handen van Jan Copijn, zijn zoon Hendrik assisteert hem.
1879	Mevrouw A.C.A. Pauw van Wieldrecht-Voombergh erft van haar moeder het Zeisterbos.
1913	Mevrouw A.C.A. Pauw van Wieldrecht-Voombergh overlijdt, het landgoed wordt te koop aangeboden en de gemeente koopt het Zeisterbos.
1914/1915	Het Staatsbosbeheer inventariseert het bos, Hendrik Copijn stelt een advies op en SBB maakt een beheersplan.
1915	A. Breevaart wordt 'bosbaas' en blijft tot 1937 in functie.
1915	Bouw van de boswachterswoning bij het Hangijzer.
1917	De gemeente wil delen van het bos verkopen als villaterrein. Protesten van inwoners en andere liefhebbers, en de slechte economische omstandigheden verhinderen dit. Zeist koopt het Kerckebos om daar villa's te bouwen.
1920	Verbreding Kerckeboschpad en aanleg Jagersingel voor de ontsluiting van Kerckebosch.
1926	Het Bizonpark wordt aangelegd.

1929	A. Breevaart schrijft de Klad-bestandslegger met een uitvoerige beschrijving van het tot dan gevoerde bosbeheer en andere wetenswaardigheden, later summier aangevuld door andere bosbazen.
1932	Bij het Jachthuis komt een klein dierenpark met een kunstmatige rotspartij.
1935	Op de plaats van de oude kwekerij wordt het hertenkamp ingericht.
1939	Pavia wordt te koop aangeboden. De gemeente koopt het park, het oostelijke deel wordt villaterrein.
1940-1944	Veel goede bomen worden gekapt door de Duitsers voor de kustverdediging.
1941	Utrechts Landschap koopt de buitenplaats Hoog Beek en Royen en draagt het over aan de gemeente,
1994	Het Zeisterbos en de parken van Pavia, Hoog Beek en Royen en Schoonoord worden overgedragen aan Het Utrechts Landschap.

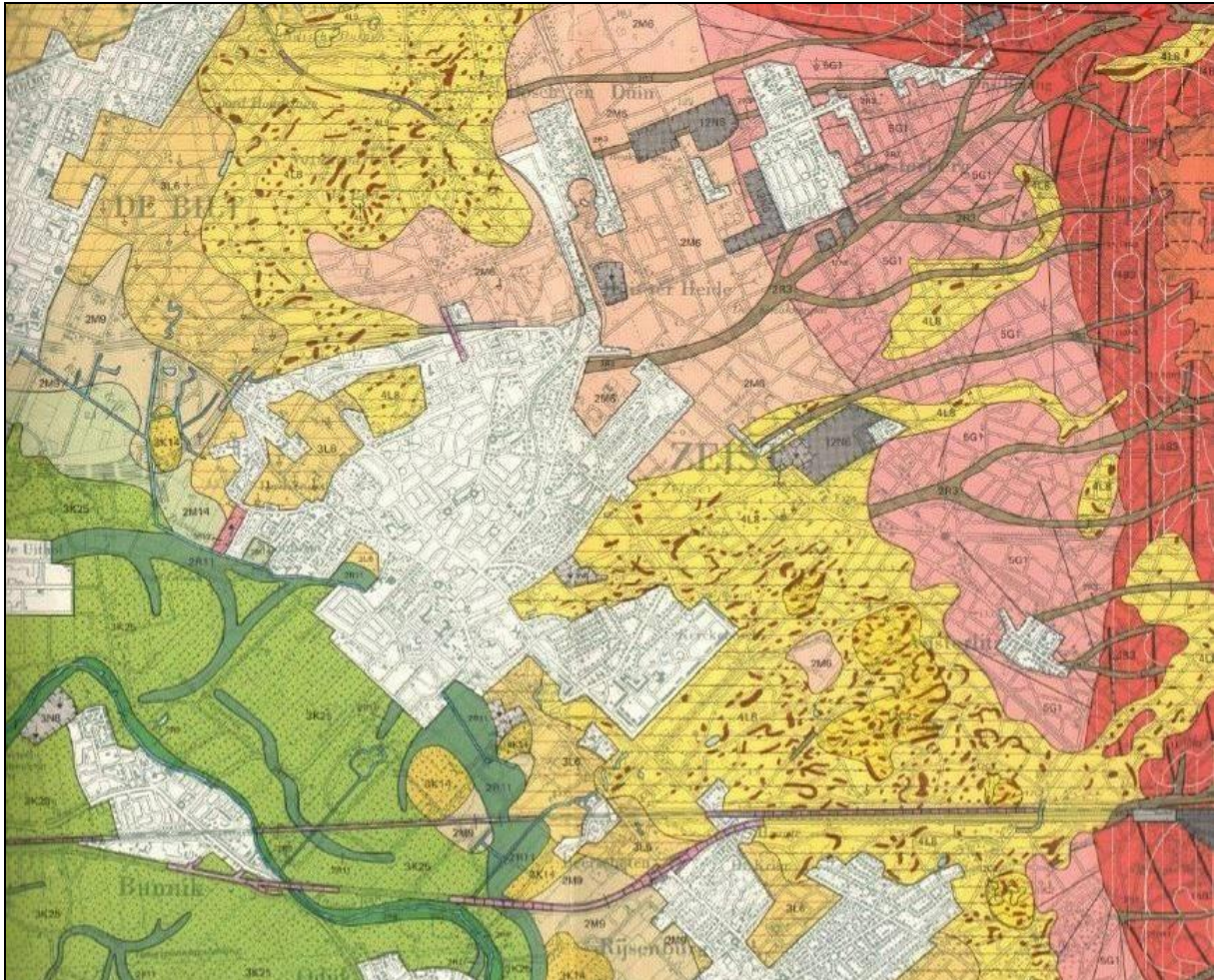

Het Groene Bergje bij het Jachthuis is opgeworpen van grond uit de Bosvijver.

3. Landschapontwikkeling

Het plangebied ligt op de overgang van de hogere zandgronden van de Utrechtse Heuvelrug in het noordoosten en de laaggelegen kleiafzettingen en venige kommen van het stroomgebied van de Kromme Rijn. Het Zeisterbos ligt helemaal op het zand, de buitenplaatsen aan de Dribergseweg bevinden zich op de rand van zand en klei.

Op de overgang van stuwwal en Kromme Rijn

Geomorfoloogische kaart van Zeist en omstreken⁴. In rood is de stuwwal aangegeven, de roze vlakken is de sandrvlakte die bij de dorpen Zeist en Driebergen met al dan niet verstoven dekzand is bedekt (de geel met bruine vlakken). In de sandrvlakte zijn in grijsbruin smeltwaterdalen aangegeven. De groene vlakken in het zuidwesten zijn afzettingen en (fossiele) beddingen van de Kromme Rijn.

Gedurende de voorlaatste ijstijd bereikte het landijs Midden-Nederland en vormde de stuwwal of stuwmorene van de Utrechtse Heuvelrug. Door het smeltwater zijn lagen zand en grind afgezet aan de voet van de heuvels. Hierdoor ontstonden vrij vlakke, waaivormige terreinen die we sandrvlaktes noemen. Tijdens de laatste ijstijd bereikte het landijs ons land niet. Wel heerste er in sommige perioden een poolklimaat waarbij de bodem bevroren was (permafrost). 's-Zomers ontdooide de bovengrond en het smeltwater stroomde oppervlakkig af, waarbij kleine dalen in de sandrvlakte ontstonden. Eén van

⁴ Stichting voor Bodemkartering & Rijks Geologische Dienst, 1982 (herziene uitgave). Geomorfoloogische Kaart van Nederland 1 : 50.000, kaartblad 32, Amersfoort.

deze smeltwaterdalen vormt als het ware de bovenloop van de Zeisterbeek. De laatste fasen van de meest recente ijstijd waren droog en koud. De aanhoudende winden zetten zand af. Deze dekzanden vinden we vooral bij de dorpen De Bilt, Zeist en Driebergen. Door latere verstuiving (in en na de middeleeuwen) zijn tal van kleine landduinen gevormd.

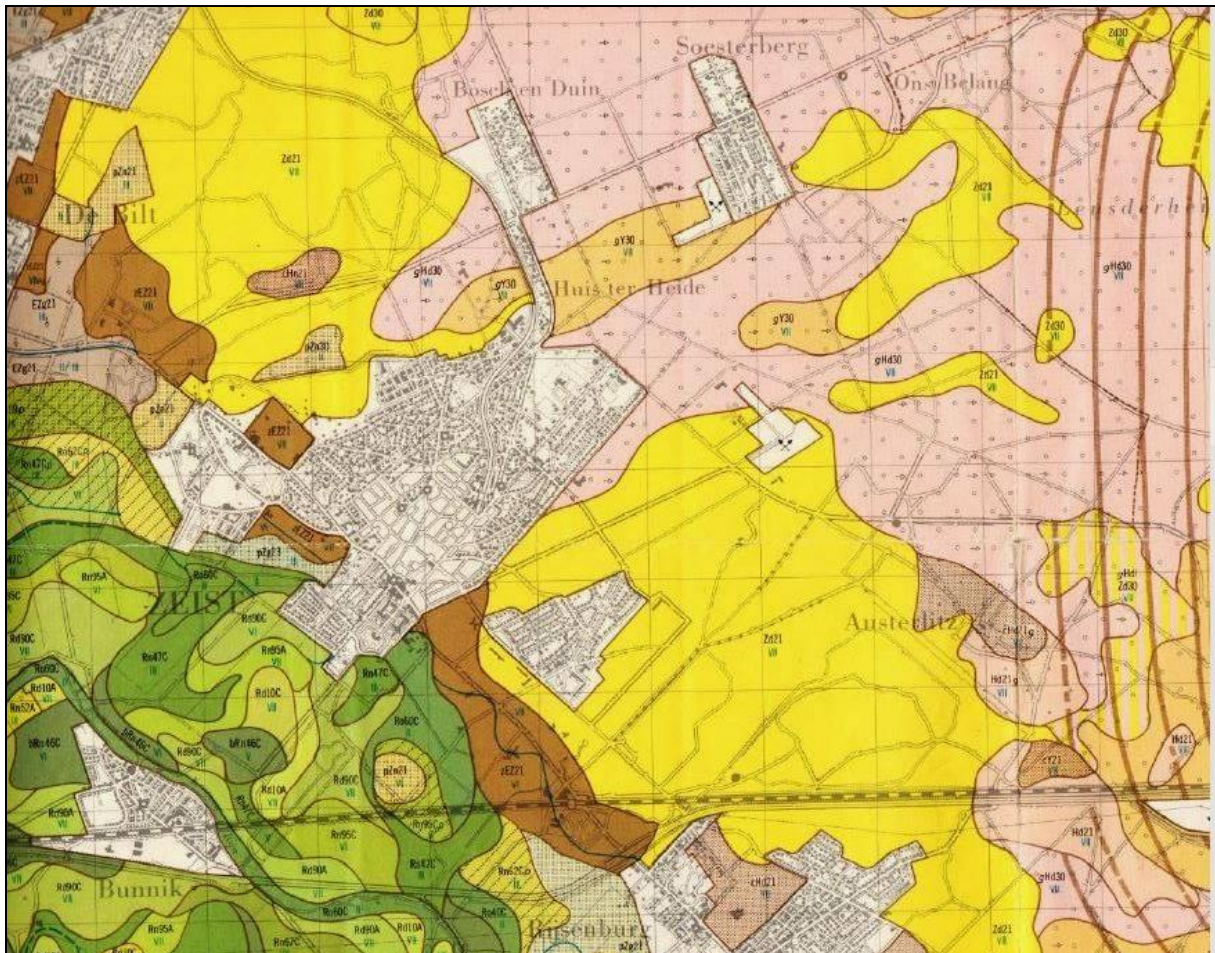

De huidige loop van de Kromme Rijn (blauwe pijlen) en de loop van de 'Zeister' Rijn uit het begin van de jaartelling. Enkele buitenplaatsen zijn als referentiepunten aangegeven. Tekening uit 1953. Bron: Zeister Historisch Genootschap.

In de Romeinse tijd liep de Rijn van Wijk bij Duurstede naar Utrecht (nu de Kromme Rijn) en vandaar via Woerden en Leiden naar Katwijk (nu Oude Rijn), waar hij in zee uitmondde. De rivier werd de noordgrens van het Romeinse rijk. De bedding van de stroom is in de loop van de tijd veranderd: ooit lag een meander van de rivier ten zuiden van Zeist⁵, omstreeks 300 na Chr. is de huidige, meer zuidelijk gelegen bedding ontstaan. De restgeul van de oude loop is later gebruikt voor de Bisschopswetering. Bij overstromingen zette de rivier zavel en klei af. Vlak langs de bedding sloegen de zwaarste deeltjes neer en vormden de zandige, iets hoger dan de directe omgeving gelegen oeverwallen, terwijl de

⁵ Het ontstaan van deze meander, de 'Zeister Rijn', wordt door Berendsen (1982) en Berendsen en Stouthamer (2001) gedateerd op omstreeks 1000 voor Chr.

lichtere kleideeltjes een eind van de bedding verwijderd tot afzetting kwamen. In de loop van de vroege middeleeuwen werden de Lek en de Waal belangrijker en gingen meer water voeren. De Kromme Rijn verzandde geleidelijk en werd in 1122 bij Wijk bij Duurstede afgedamd.

De bodemkaart van het plangebied en omgeving⁶. De roze en gele vlakken zijn zandgronden, soms met grindlagen. De groene vlakken zijn klei-afzettingen van de Kromme Rijn. Op de rand van klei en zand liggen donkerbruine vlakken. Dit zijn enkeerdgronden die de ligging van oude bouwlanden aangeven. Enkeerdgronden hebben een dik humusdek dat ontstaan is door eeuwenlange plaggenbemesting.

De bodemgesteldheid hangt hier nauw mee samen. Het grootste deel van het plangebied heeft voedselarme bodems die grotendeels bestaan uit fijn en grof zand, plaatselijk met grindlagen. Bij de inventarisatie van het Zeisterbos door Staatsbosbeheer is ook onderzoek gedaan naar de bodemgesteldheid⁷, en op de meeste plaatsen trof men voedselarme zandige bodems met hier en daar grindlagen aan. Veel vruchtbaarder zijn de kleigronden en de enkeerdgronden in een strook langs de Dribergseweg. Enkeerdgronden zijn zandige bodems die eeuwenlang als bouwland zijn gebruikt. Door de langdurige bemesting met heideplaggen en stalmest zijn deze gronden opgehoogd en hebben een dikke humeuze bovenlaag.

Ten zuidwesten van de zone met enkeerdgronden liggen de kleibodems van de afzettingen van de Kromme Rijn.

⁶ Stichting voor Bodemkartering, 1966. Bodemkaart van Nederland 1 : 50.000. Kaartblad 32 West: Amersfoort.

⁷ SBB-rapport uit 1915 met kaarten in Gemeentearchief Zeist, 1906-1945, toegang 1024, inv. nr. 2309. Deze informatie is ook gebruikt in Breevaart, 1929. Klads-bestandslegger.

Bewoning en ontginning

In de middeleeuwen was Zeist een agrarische nederzetting met een losse structuur. De ligging op de grens van zand en klei was gunstig voor de agrarische bedrijfsvoering. Op de lage delen van het zand lagen de engen, de aaneengesloten akkercomplexen. Hogerop lagen (hakhout)bossen en heidevelden waar schapen geweid werden. De lagere en nattere delen van het terrein waren in gebruik als wei-en hooilanden. Hier bestond de bodem uit door de Kromme Rijn afgezette kleilagen, moerassige kommen en oude stroomgeulen van de rivier. Veel van de laaggelegen gronden zijn pas ontgonnen nadat de Kromme Rijn was afgedamd en de drassige terreinen zoals het Zeisterbroek beter konden worden ontwaterd. De heidevelden en een deel van de weilanden werden gemeenschappelijk gebruikt. Net als dorpen elders op de Utrechtse Heuvelrug had Zeist een markeorganisatie waarin de rechten en plichten van de inwoners werden bepaald en gehandhaafd. De grens met de marke Soest is nooit duidelijk vastgelegd, mogelijk omdat er maar weinig gebruik van de enorme heidevelden werd gemaakt⁸.

Zeist wordt al vermeld in 838 toen graaf Rodgar het gebruik van zes boerderijen van de Utrechtse Domkerk in de villa (buurtschap) Zeist kreeg⁹. Hoe lang de Domkerk deze boerderijen al bezat en waar ze precies lagen is niet bekend, maar waarschijnlijk op de overgang van de hoge naar de lage gronden. De oudste stenen kerk is in de twaalfde eeuw gebouwd. De toren van deze kerk is bewaard gebleven, schip en koor zijn vervangen in 1841.

In de vroege middeleeuwen was de Utrechtse Heuvelrug een uitgestrekt bosgebied. Door overbeweiding en het kappen van brand- en bouwhout was de streek rond 1600 bijna helemaal ontbost. Er ontstonden grote zandverstuivingen. Op oudere kaarten zijn duidelijk 'duinen' bij Zeist ingetekend. Het land was aan het einde van de zeventiende eeuw nog zo kaal, dat men vanuit Zeist de torens van Amersfoort, Leusden, Driebergen en Doorn kon zien.

Kastelen en buitenplaatsen

Bij de middeleeuwse nederzetting stonden de kastelen Kersbergen en Blikkenburg. Kersbergen is waarschijnlijk in de veertiende eeuw gesticht en stond op een zandopduiking aan de rand van moerassig terrein, vlakbij de eveneens iets hoger gelegen kerk. In de loop der eeuwen heeft het kasteel diverse gedaanteveranderingen ondergaan¹⁰, in het midden van de negentiende eeuw werd het verbouwd tot neoclassicistisch landhuis. De van noord naar zuid lopende Karsbeek (een kleine spreng)

voedde de grachten van de buitenplaats en de haven aan de Waterigeweg. Het einde van Kersbergen kwam toen het omliggende terrein werd verkocht en verkaveld voor de bouw van villa's. Dit gebeurde in 1927, enige jaren later is het huis zelf afgebroken. Het villapark Kersbergen, de Kersbergenlaan en het Kersbergenplein herinneren aan het vroegere kasteel.

Ridderhofstad Carsbergen (Kersbergen) omstreeks 1700 gravure door Jan van Vianen naar een tekening door Caspar Specht. Bron: Technische Universiteit Delft.

⁸ Buis, J., 1985. *Historia forestis*, pagina 153.

⁹ Hinsbergen, Ph.J.C.G. van, 1957. *Bronnen voor de geschiedenis van Zeist*, deel 1, aflevering 1, pagina 7-8.

¹⁰ Zie onder meer Olde Meierink e.a. (red), 1995. *Kastelen en Ridderhofsteden in Utrecht*, pagina 264 en verder.

Blikkenburg wordt voor het eerst genoemd in leenakten uit de tweede helft van de veertiende eeuw. In 1687 kocht graaf Willem Adriaan van Nassau Odijk (sinds 1677 heer van Zeist en Driebergen) het kasteel en liet het hoofdgebouw afbreken. Lange tijd bleven Slot Zeist en Blikkenburg in handen van dezelfde eigenaar. In 1850 liet de heer J.E. Huydecoper, bewoner van Slot Zeist, het huidige eclectische landhuis Blikkenburg bouwen, iets ten zuiden van de plaats waar vroeger het kasteel stond. Huis en tuin werden ontworpen door K.G. Zocher.

Slot Zeist heeft voor zover bekend geen middeleeuwse voorganger gehad. Weliswaar wordt Huis Zeist in 1536 als ridderhofstad erkend, maar dat betreft kasteel Kersbergen. Toen Willem Adriaan van Nassau Odijk de heerlijkheid Zeist kocht verzocht hij de Staten van Utrecht ter gelegener plaatse een huis te mogen opbouwen¹¹. Op de kaart van Bernard de Roy van de Heerlijkheid Zeist uit 1677 is de globale plek van het te bouwen Nieuwe Huis te Zeist ingetekend¹². De bijgebouwen van Slot Zeist stammen uit 1677 en het hoofdgebouw uit 1686. Het park is in verschillende fasen tot stand gekomen. Uiteindelijk kwam hier één van de meest monumentale en uitgestrekte Frans-classicistische parken van ons land tot stand, met een kilometerslange zichtlaan naar het noordoosten (Slotlaan) en het zuidwesten (Koelaan). Door de aanleg van de slotgrachten werd de loop van de Zeister Griff / Blikkenburgervaart een stukje verlegd.

De slotvijver bij de uitmonding van de Blikkenburgervaart.

De kleinzoon van de grondlegger van het slot, zelf ook Willem Adriaan geheten, verkocht het slot en de heerlijkheid in 1745 aan de Amsterdamse handelaar Cornelis Schellinger. Hij was lid van de Evangelische Broedergemeente (Hernhutters) en kort daarna begon men met de bebouwing van het Broeder- en Zusterplein.

¹¹ Zie onder meer Olde Meierink e.a. (red), 1995. *Kastelen en Ridderhofsteden in Utrecht*, pagina 514 en verder.

¹² Op de oudere kaarten van de provincie Utrecht zoals die van Berkenrode uit 1628 en Johan Blaeu uit 1630 en op kaarten van Bernard de Roy (derde kwart 17de eeuw) worden Kersbergen en Blikkenburg wel aangegeven maar Huis Zeist niet. Pas op een kaart die De Roy in 1677 voor Nassau Odijk maakte van de grenzen van de heerlijkheid Zeist, wordt het Huis Zeist ingetekend.

Een ander park met een formele aanleg behoort bij de buitenplaats Beek en Royen uit ca 1725. Vanuit het huis in de zuidelijke rooilijn van de Dorpsstraat gaf een zichtlijn – bij helder weer – uitzicht op de kerktoeren van Leusden. De zichtlijn is bewaard gebleven in de huidige Laan van Beek en Royen/Woudenbergseweg. Het was de hoofdas van het nieuwe landgoed, gesticht door de Utrechtse burgemeester Hendrik Verbeek en zijn vrouw Clara Justine van Royen. Het echtpaar verwierf steeds meer gronden. Achter het herenhuis (aan de zijde van het Slot) legde men een kleine baroktuin aan, het heidegebied aan de noordoostkant van het huis werd doorsneden door tal van rechte lanen en ingeplant met hakhout en opgaande bomen. Een van deze lanen is het Laantje Zonder Eind, gericht op de kerktoeren 'De Lange Jan' in Amersfoort. Ook werden classicistische elementen als een ganzenvoet en een sterrenbos aangebracht. Landmeter H. van Cooten bracht de aanleg van het landgoed in 1771 in kaart.

De kaart van Beek en Royen door H. van Cooten (1771). Het noorden is rechts. Bron: Collectie Zeister Historisch Genootschap.

In de loop van de negentiende eeuw breidde het aantal buitenplaatsen aan de zuidoostkant van Zeist zich uit. Aan de Dribergseweg verschenen Hoog Beek en Royen (1824), Sparrenheuvel (1824), Klein Schoonoord (1819), Schoonoord (1820) Molenbosch (1852), Heerewegen (1848) en De Breul (ca 1824). Al deze buitenplaatsen liggen op de uitlopers van de zandgronden. Blikkenburg en Wulperhorst zijn in het kleigebied gebouwd. Het oude huis Blikkenburg was al in 1672 grotendeels verwoest, met uitzondering van de gebouwen op de voorburcht; vlakbij de oude kasteelplaats verrees in 1852 een nieuw landhuis. Ten zuiden van Blikkenburg is in 1859 Wulperhorst gesticht. Aan de Laan van Beek en Royen – tenslotte – kwam omstreeks 1861 Pavia tot stand, op een terrein dat werd afgesplitst van Hoog Beek en Royen.

Deze nieuwe buitenplaatsen kregen parken met een landschappelijke aanleg. De landschapsstijl had zich al voorzichtig aangediend in het laatste kwart van de achttiende eeuw. Voor de aanleg van nieuwe en de omvorming van oude parken nam men befaamde landschapsarchitecten in de arm. H. van Lunteren is waarschijnlijk de architect van Schoonoord, J.D. Zocher jr. was betrokken bij de parken van Slot Zeist (1831), Kersbergen (1854), Hoog Beek en Royen (1824), De Breul (ca. 1828), Molenbosch (1847), Heerewegen (1848) en mogelijk Sparrenheuvel (1824). K.G. Zocher ontwierp het park van

Blikkenburg (ca 1850), S.A. van Lunteren dat van Wulperhorst (1859) en J. Copijn ontwierp het park van Pavia (1863) en reorganiseerde Schoonoord (1870)¹³. Toen Hendrik Copijn in 1914 adviseerde over inrichting en beheer van het Zeisterbos memoreerde hij dat hij rond 1860 regelmatig met zijn vader op Pavia te vinden was, waar zijn vader het park inrichtte¹⁴.

De oudere, in formele stijl aangelegde parken werden verlandschappelijk door de aanleg van natuurlijk ogende vijverpartijen, gazons met boomgroepen en solitaire bomen en slingerende wandelpaden. Op bijzondere plekken in het park werden uitzichtpunten gecreëerd en tuinornamenten geplaatst. Soms kregen oude landschapselementen een plaats in de nieuwe aanleg, zoals het Kippenlaantje op Hoog Beek en Royen.

Het Kippenlaantje in het park van Hoog Beek en Royen.

Aan het einde van de negentiende eeuw kwam een einde aan het stichten van nieuwe buitenplaatsen. Het nieuwe chique wonen speelde zich sindsdien af in de villaparken, zoals Wilhelminapark, Schaerweijder Bosch- en Villapark (Lyceumkwartier), Kerckebosch en een deel van Pavia. Door de goede verbindingen van spoor- en tramwegen werd de reistijd naar Utrecht en Amsterdam sterk bekort en deed de forens zijn intrede in Zeist.

¹³ Groningen, Catharina van, 1999. *De Utrechtse Heuvelrug. De Stichtse lustwarande. Buitens in het groen*. Pagina 220 en verder.

¹⁴ Brief van H. Copijn aan de gemeenteraad van Zeist. Gemeentearchief Zeist, 1906-1945, inventarisnummer 2309.

4. Hydrologie

4.1 Waterhuishouding van de ruimere omgeving

De grondwaterstroming in het plangebied en de omgeving loopt van de hogere delen van de Utrechtse Heuvelrug, waar inzijging plaatsvindt, naar het zuidwesten. Voordat de mens ingreep in het watersysteem trad er veel kwel op in de overgangszone van zand naar klei. Mogelijk waren er in die tijd al kleine beken die ontsprongen aan de voet van de hogere zandgronden, zoals de Karsbeek en de Zeisterbeek. Tussen de noordelijke oeverwal van de Kromme Rijn en de voet van de stuwwal kon dit water moeilijk weg en ontstond er een moerassig gebied, bestaande uit elzenbroek en plaatselijk laagveen. Verder naar het zuidoosten lag het uitgestrekte Langbroek, maar ook bij Zeist bevonden zich laaggelegen, moerassige gebieden zoals het Cattenbroek en het Zeisterbroek. Uiteindelijk werd dit opkwellende grondwater afgevoerd via de Kromme Rijn. Het natte gebied was alleen geschikt voor weiland en hooiland en werd extensief gebruikt door de boeren in de omgeving, die hun boerderijen hadden op de lage zandgronden aan de voet van de stuwwal en op de oeverwallen van de Kromme Rijn.

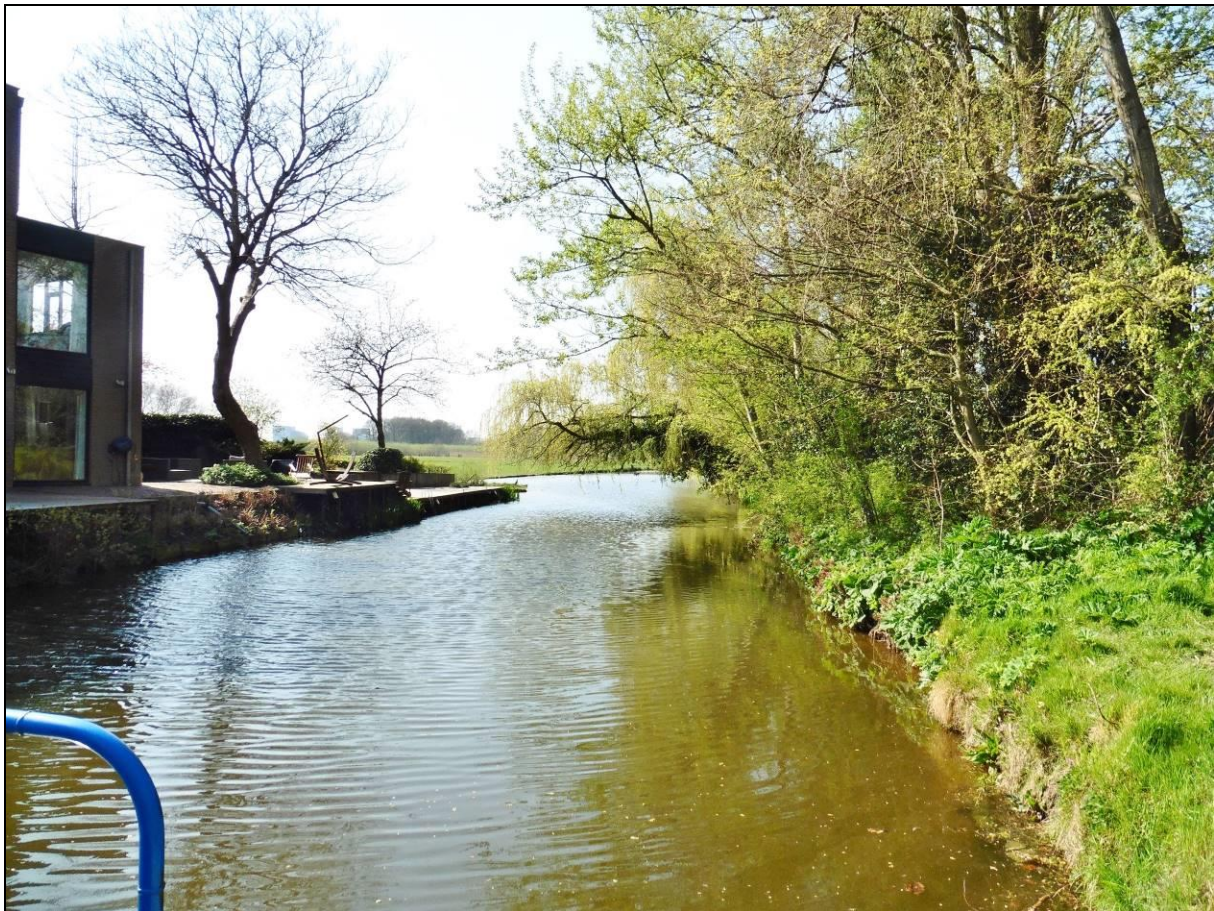
Deze situatie veranderde drastisch door grote ingrepen in de twaalfde eeuw. De bisschop van Utrecht liet de Kromme Rijn bij Wijk bij Duurstede afdammen, waardoor deze riviertak geen water van bovenstreams meer ontving en een binnenwater werd. De dam in de Kromme Rijn vormde onderdeel van de doorgaande bedijking van Nederrijn en Lek. De gemiddelde waterstand op de afgedamde Kromme Rijn en de grondwaterstand van de gronden eromheen daalde hierdoor. De mogelijkheid ontstond om de grote en kleine moerasgebieden droog te leggen en te ontginnen. Voor het grote Langbroek werd de kilometerslange Langbroekerwetering aangelegd die als ontginningsbasis en transportroute fungeerde. De afwatering van de natte gebieden bij Zeist gebeurde onder meer via de Hakswetering en de mogelijk al in de tiende eeuw aangelegde Bisschopswetering. Bij het graven van de Bisschopswetering werd gebruik gemaakt van een oude loop van de Kromme Rijn, die zo'n vijftienhonderd jaar geleden nog vlakbij het huidige dorp Zeist stroomde (zie afbeelding op pagina 11). De weteringen waterden af op de Kromme Rijn. De natte broekgebieden konden hun overtollige water beter kwijtraken en werden ontgonnen om intensievere landbouw mogelijk te maken.

Zeist, Utrecht en omgeving op een kaart van Blaeu uit omstreeks 1630, vóór de aanleg van de Biltse en Zeistergrift.
Bron: Het Utrechts Archief, catalogusnummer 214250.

Van teveel naar te weinig water

Het teveel aan water was opgelost, maar door de genomen maatregelen kwamen er tijden voor waarin er te weinig water was. Mogelijk kregen de gronden in het Kromme Rijngebied in droge zomers te maken met verdroging¹⁵. In ieder geval had de stad Utrecht in de zomermaanden moeite om het water in de grachten te verversen. In het midden van de vijftiende eeuw legde men een duiker aan bij Wijk bij Duurstede om water uit de Lek in de Kromme Rijn in te laten en om de grachten van Wijk bij Duurstede en kasteel Duurstede te voeden¹⁶. De duiker werd diverse keren vervangen om meer water in te laten, de stadsgracht van Wijk bij Duurstede en de bedding van de Kromme Rijn moesten regelmatig uitgebaggerd worden om de doorstroming (en de bevaarbaarheid!) te verbeteren. Tweehonderd jaar later, toen er verschillende nieuwe vaarwegen werden aangelegd, kreeg men te maken met een andere vorm van watertekorten, nu om de scheepvaartroutes bevaarbaar te houden.

De Zeistergrift of Zeistervaart bij de Kromme Rijnlaan aan de rand van Zeist.

De vaarwegen

Transport over water is lange tijd belangrijker geweest dan het transport over de weg. De Langbroekerwetering was rond 1600 een druk bevaren maar ondiep kanaal, de grotendeels dichtgeslibde Kromme Rijn stelde als vaarroute niet veel meer voor en de Bisschopswetering was smal. In de eerste helft van de zeventiende eeuw zijn de vaarwegen in het gebied verbeterd en zijn er nieuwe

¹⁵ Concrete gegevens hebben we hiervoor niet gevonden. Wel geeft Buisman aan dat er in de eerste helft van de vijftiende eeuw veel droge en warme zomers voorkwamen. Buisman, J., 1996. *Duizend jaar weer, wind en water in de Lage landen*. Deel 2: 1300-1450.

¹⁶ Zie Ad van Bommel, 1996. *De Kromme Rijn. Waterstaat, onderhoud en gebruik vanaf 1600*, pagina 66-67. Wanneer de duikersluis precies is aangelegd is niet bekend, de eerste vermelding is van 1478.

kanalen aangelegd. De Staten van Utrecht namen hiervoor het initiatief. De route van Wijk bij Duurstede naar Utrecht werd verbeterd door een deel van de bedding van de Kromme Rijn te verdiepen en te verbreden. De grote meanders tussen Cothen en Odijk werden omzeild door bij Cothen een verbinding te maken tussen de Kromme Rijn en de Langbroekerwetering. Deze Cothergrift is in 1635 aangelegd. Langs de hele route tussen Wijk bij Duurstede en Utrecht werden jaagpaden aangelegd¹⁷. De vaartijd tussen Wijk en Utrecht werd hiermee twee uur korter.

Enkele jaren later kwam de Zeister en Biltse Grift gereed. Ook het verlengde van de Zeistergrift, de Blikkenburgervaart, dateert uit deze tijd¹⁸. Het oorspronkelijke doel van de vaart was de aanvoer van zand naar Utrecht te verbeteren en de vaart liep ten zuiden van het toenmalige dorp Zeist naar de Bunsinglaan. Er werd zoveel mogelijk gebruik gemaakt van bestaande waterlopen, zoals de Blikkenburgerwetering in het oostelijke deel van de vaart, dat nu Blikkenburgervaart heet. Aan weerskanten van deze vaart (zoals bij Schoonoord en bij de vroegere ijsbaan) is zand gewonnen. De Bilt en Zeist kregen door aftakkingen met loswallen een goede vaarverbinding met Utrecht. Tussen Zeist en Utrecht legde men twee schutsluizen aan om het vaarwater in vakken te verdelen. Ten westen van Zeist ligt de Koppelsluis. De tweede schutsluis vinden we langs de Utrechtseweg in De Bilt, bij Sluishoef dat onderdeel is van de buitenplaats Sandwijk.

De Blikkenburgervaart (links) en rechts de Koppelsluis in de Zeistervaart.

Kadertekst: aanleg van de Zeister en Biltse Grift¹⁹

In 1626 is door de Staten van Utrecht een commissie benoemd, die als taak kreeg *“het land op te nemen, noodig voor het maken van een vaart van Utrecht langs de Steenweg naar de Bilt en van daar door de Oostbroekse landen naar Zeist”* ten behoeve van *“de verbetering der landerijen door het gemakkelijk wegvoeren van het zand en het vergemakkelijken van het vervoer van waren naar de Utrechtse markt.”*

In 1628 werden de Gedeputeerde Staten gemachtigd deze zaak verder af te handelen. Door de spannende fase van de Tachtigjarige oorlog rond 1630 duurde het een tijd voordat er een commissie benoemd werd voor de uitvoering van de werkzaamheden. Volgens de Ordonnantie diende de vaart te gaan lopen vanuit de “stads-grafte” van Utrecht en te eindigen bij de “Stoetwegens Dijk” (de huidige Bunsinglaan) bij Zeist. Hij moest gegraven worden met een breedte van vijftientig voeten op de waterspiegel en zestien voeten op de bodem en met een diepte van vier voeten beneden het peil van

¹⁷ Blijdenstijn, Roland, 2015. *Tastbare tijd 2.0*, pagina 257.

¹⁸ Groningen, Catharina van, 1999, *De Utrechtse Heuvelrug*, p 44: Hinsbergen, 1957. *Bronnen voor de geschiedenis van Zeist*, deel 3.

¹⁹ Groot, Hans de, 1997. *De Barendsweeën van ‘De Biltse Grift’*. In: de Biltse Grift, september 1997, pp 6-8.

de stadsgracht van Utrecht. Het ging daarbij om de “Stadsbuitengracht”, de tegenwoordige singelgordel, waar de Griff tegenover de Plompetoren in uitmondde. Om de Biltse en Zeister Griff bevaarbaar te maken was zowel “bij Sandwijck” in de Bilt als “aan de Koppel” in de Zeister landen de bouw van een schutsluisje noodzakelijk. De vaart is in een keer gegraven tot de Bunzinglaan. De vaart werd in Zeist dwars door het pastorieland gegraven. In 1642 werd de vaart in gebruik genomen. Bij de aanleg van Slot Zeist werd een deel gedempt en voeren de schepen door het zuidelijke deel van de slotgracht.

De haven van Zeist

Omdat de vaart ten zuiden van het dorp werd aangelegd wilde Zeist een verbinding maken met de nieuwe vaarweg. Op 15 maart 1639 gaven Gedeputeerde Staten van Utrecht toestemming om een verbinding te graven tussen de nieuwe Griff en het dorp Zeist²⁰. De ‘haven’ van Zeist bestond uit een loskade bij de Lageweg aan de oostkant van de Waterigeweg. In 1930 werd een nieuwe haven aangelegd op het terrein van landgoed Kersbergen, maar van deze haven is nauwelijks meer gebruik gemaakt. Goederentransport ging vanaf de jaren '30 van de vorige eeuw steeds vaker per vrachtwagen. In 1949 voer de laatste boot met goederen over de Griff. Het haventerrein in Zeist werd steeds meer door Gemeentewerken in gebruik genomen. En in 1954 vestigde de Zeister Werkplaats er zich. In verband met de bouw van de brandweerkazerne en de gemeentelijke werkplaats is de haven in 1965 gedempt²¹. De Provincie Utrecht schraptte de Biltse en Zeister Griff in 1960 van de lijst van vaarwateren. Hiermee kwam een einde aan de Griff als vervoersader, die van vitaal belang is geweest voor de ontwikkeling van het gebied ten oosten van Utrecht.

Via de Griff werden onder meer landbouwproducten, hout en zand naar Utrecht vervoerd. Omgekeerd kwamen er de nodige producten uit de stad naar de dorpen en de landgoederen. De bouwmaterialen van Slot Zeist zijn bijvoorbeeld via de Griff aangevoerd. Belangrijk was ook het transport van huisvuil uit de stad, dat als bemesting van de akkers werd gebruikt. Daarnaast werd er vanuit Zeist lange tijd een veerdienst op Utrecht en Amsterdam onderhouden. Dat het een drukte van belang kon zijn blijkt wel uit het feit dat in 1924 maar liefst 3200 schepen geschut werden in de Koppelsluis.

Diverse buitenplaatsen werden eveneens via het water ontsloten. Houtringe, Vollenhove en Oostbroek konden gebruik maken van de Biltse Griff, Kersbergen en Slot Zeist van de Zeistergrift. Wulperhorst kreeg – vermoedelijk in de achttiende eeuw – een ‘grand canal’ dat aangesloten werd op de Kromme Rijn. Ook Rijnwijck werd met een kanaal verbonden met de rivier. Beide waterlopen hadden een schutsluis bij de uitmonding in de Kromme Rijn, om het water in het kanaal op peil te houden. Ook bij Driebergen zijn dergelijke vaarten aangelegd om landgoederen met een grotere vaarweg – in dit geval de Langbroekerwetering – te verbinden: de Schippersvaart van landgoed Sparrendaal en de Rodenbergsevaart van landgoed Dennenburg.

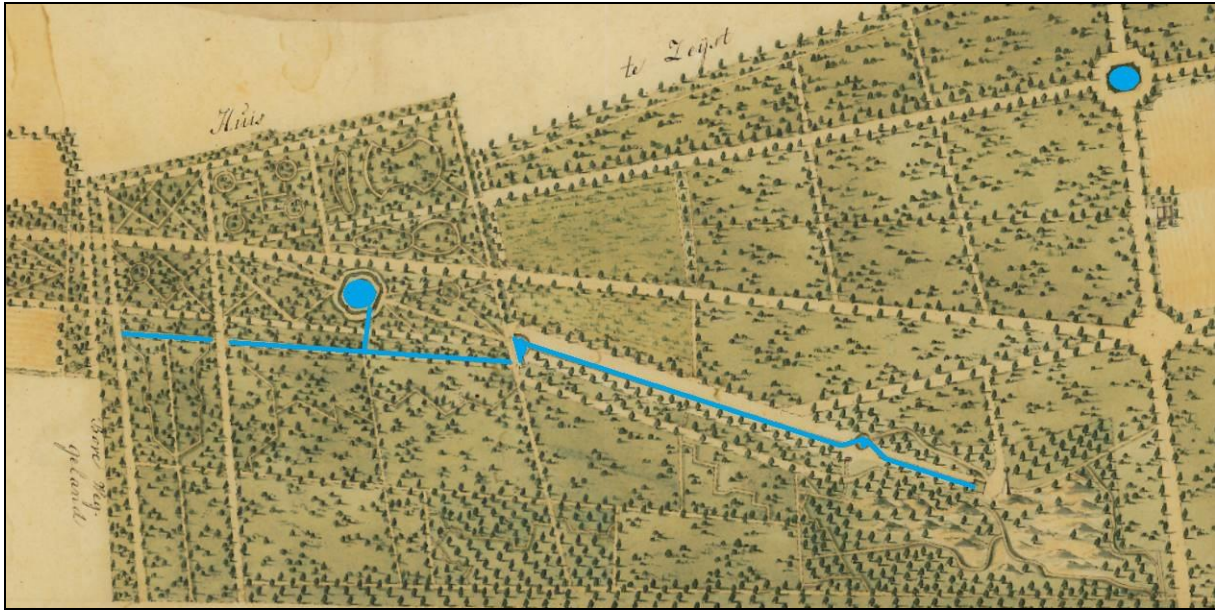

Links de resten van de schutsluis in de Rijnwijcksche Wetering, bij de uitmonding in de Kromme Rijn. Rechts ligt een stuw op de plaats van de vroegere schutsluis in het Kanaal door Wulperhorst. De sluisen zorgden voor een hoger peil in de beide vaarten die de landgoederen Rijnwijck en Wulperhorst verbonden met de Kromme Rijn. Door de schutsluizen konden kleine schepen van en naar de landgoederen varen (foto's 2006).

²⁰ Utrechts Archief, Staten van Utrecht, resoluties Gedeputeerde Staten, inv.nr. 264-44.

²¹ Rhoen, R.P.M., *Havens van Zeist*, www.geheugenvanzeist.nl/articles

Al deze vaarten moesten op peil gehouden worden door het kwelwater uit de hogere zandgronden. Vooral de vele vaarbewegingen op de Zeister en Biltse Grift betekende dat er heel wat geschut moest worden in de Koppelsluis. En bij iedere keer dat er geschut werd stroomde er een hoeveelheid water in het lager gelegen kanaalvak van de Grift. Het is dus heel goed mogelijk dat de Zeisterspreng is aangelegd om extra water aan te voeren om het bovenste pand van de Zeistergrift of de haven van Zeist aan de Waterigeweg op een voldoende hoog peil te kunnen houden. Bewijzen hiervoor hebben we op kaarten en in de archieven niet gevonden. De oudste kaart waarop de spreng is afgebeeld stamt uit 1771.

Detail van de plattegrond van Beek en Royen, getekend door H. van Cooten in 1771. Dit is de oudste kaart waarop de Zeisterbeek is afgebeeld (in blauw aangegeven). Bron: Collectie Zeister Historisch Genootschap.

Vergelijkbare situaties, waarbij een spreng is gegraven voor de voeding van een kanaal, vinden we bij Hilversum en Apeldoorn. Om de zeventiende-eeuwse 's-Gravelandsevaart te voeden is een aftakking gemaakt, de Gooise vaart, die diep is ingegraven in de hogere zandgronden bij Hilversum. Het Gooise Gat vormde de sprengkop (en lange tijd de haven van Hilversum). Bij de aanleg van het Apeldoorns Kanaal omstreeks 1830 moesten nog grotere waterstaatkundige problemen worden opgelost omdat de hoogteverschillen in het kanaal groot waren. Ten zuiden van Apeldoorn werden twee nieuwe sprengbeken gegraven, de Vrijenbergerspreng en de Oosterhuizerspreng, om het hoogste kanaalpand van water te voorzien.

Andere wateren in Zeist

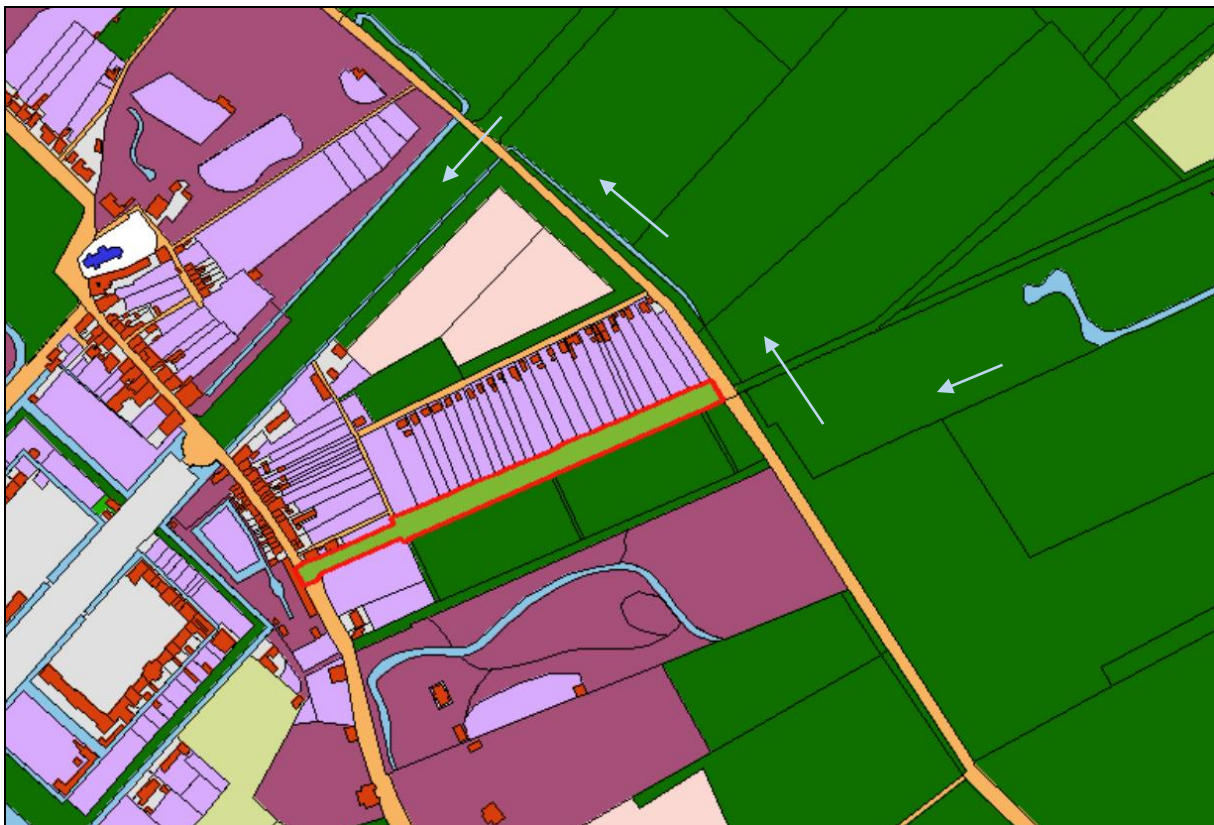
In het Reglement op de politie der wegen en waterlopen uit 1826 wordt een opsomming gegeven van de wegen en waterlopen die door de gemeente geschouwd werden. Als waterlopen worden alleen de Bisschopswetering en de Hakswetering genoemd, over de Zeisterbeek wordt niet gerept²².

²² Gemeentearchief Zeist, Wegen en wateren onder Zeist 1772-1922, toegangsnummer A-2204, inventarisnummer 1-5.

4.2 Enkele hydrologische aspecten van de Zeisterbeek

Afvoer van de beek

De Zeisterbeek watert vanouds af op de vijvers bij Slot Zeist en voedde op die manier de Zeistergrift. Bij de aanleg van het Slot Zeist werd in tegenstelling tot oudere huizen bewust gebruik gemaakt van water als esthetische factor²³. De huidige slotgracht is zo vormgegeven dat de beide voorgebouwen direct uit het water oprijzen en zo verwijzen naar de rol van de gracht bij Utrechtse ridderhofsteden. De gracht was aan de oost- en westzijde vergroot tot een brede vijver. De aan de oostzijde van de singel gelegen Karpervijver was een langgerekte waterpartij die ter hoogte van de brouwerij eindigde. Er was geen verbinding met de iets verderop gelegen Blikkenburgervaart. Via een sloot kwam het overtollige water uit de Karpervijver in de slotgracht, ter plaatse van de zandstenen beeldengroep van de stroomgoden Rijn en Nijl. De Karpervijver werd gevoed door een sloot langs de huidige lus van de Lageweg, achter het gebouw Kosmos. Een klein deel van de sloot bestaat nog. Ook ontving de Karpervijver water uit een sloot langs de oostzijde van de Slotlaan/Nassau Odijklaan, waar de Zeisterbeek in uitkwam. Het deel ten noorden van de Hogeweg werd pas in 1736 bij Slot Zeist gevoegd, en was tot op dat moment nog eigendom van de Staten van Utrecht. Ook aan de westzijde van de Slotlaan liep een watergang, de 'Watersource' die de haven van Zeist aan de Waterigeweg voedde.

Afwatering van de Zeisterbeek rond 1830. Bron: www.hisgis.nl.

Op de kaarten van 1771 en 1804 is de Zeisterbeek ingetekend tot aan de Arnhemse Bovenweg. Ze laten niet zien hoe het water van de beek in die tijd verder stroomde. Op de kadasterkaart van 1830 en de Topografische en Militaire Kaart (TMK) van 1847 zien we dat er een berm-sloot is ingetekend langs

²³ Dat het water op de buitenplaats Slot Zeist belangrijk was, blijkt wel uit een reisverslag uit 1723 door de Fransman Mission waarin het 'levendig water' wordt geroemd. Het park moet in 1682 al grotendeels aangelegd zijn. Bron: Groningen, C.L. van, 2009. *Slot Zeist een Vorstelyk stuk Goet*, Driebergen-Rijssenburg 2009,

de Arnhemse Bovenweg die uitkomt in een berm-sloot langs de Slotlaan. Vandaar liep het water via de vijver bij Het Rond naar de Karpervijver. Op beide kaarten is geen verbinding ingetekend tussen de beek en de slingervijver van Hoog Beek en Royen. Hoe deze slingervijver afwaterde maken de kaarten niet duidelijk, waarschijnlijk lag er een duiker onder de Dribergseweg die uitkwam op de sloot langs de (huidige slinger in de) Lageweg.

Op de 'veldminuut' van de Topografische en Militaire kaart uit ca 1847 is de afvoer van de Zeisterbeek goed te zien. Vanaf de Ronde Kom wordt het water door een rechte bedding (de Sloot of Rietsloot) afgevoerd naar de Arnhemse Bovenweg. Via de berm-sloten van deze weg en de Slotlaan kwam het water in de Karpervijver bij Slot Zeist terecht.

Toen omstreeks 1825 de buitenplaats Hoog Beek en Royen werd gesticht ontwierp – waarschijnlijk – J.D. Zocher jr. het park. Hij legde een brede slingervijver aan. Hetzelfde gebeurde bij de aanleg van Pavia, zo'n vijfendertig jaar later. Hier was Jan Copijn de landschapsarchitect. De Sloot of Rietsloot, de rechte loop van de Zeisterbeek tussen de Lange Kom en de Arnhemse Bovenweg werd hiervoor vergraven. De vijver van Pavia werd dus gevoed door de Zeisterbeek. Of dit ook het geval was met de vijver van Hoog Beek en Royen is uit de kaartbeelden niet duidelijk, maar lijkt wel aannemelijk. Toen de gemeente Zeist in 1914 het Zeisterbos kocht van Adriana Johanna Pauw van Wieldrecht werd een overeenkomst opgesteld waarbij de gemeente een duiker mocht aanleggen en onderhouden die de Lange Kom verbond met de vijver van Pavia 'om door dien duiker tot wederopzeggings toe het water uit de vijvers in genoemde bossen (het Zeisterbos, red) te kunnen doen afvloeien.' Als er door deze maatregel wateroverlast in de vijvers van Pavia of Hoog Beek en Royen zou ontstaan moest de gemeente de afvoer van deze vijvers verbeteren. Dit impliceert dat de vijvers van beide landgoederen met elkaar in verbinding stonden. De overeenkomst is namelijk mede ondertekend door Agnes Henriëtte Constance van Loon, eigenaresse van Hoog Beek en Royen²⁴. Hebben we hier met een nieuwe situatie te maken en stonden de vijvers van Pavia en Hoog Beek en Royen voordien niet in verbinding met de Zeisterbeek en de daaraan gekoppelde Ronde en Lange Kom? Waarschijnlijk moest de bestaande hydrologische situatie worden herbevestigd nu Pavia en het Zeisterbos verschillende eigenaars hadden. De waterstaatskaart van 1952-1953 laat wel zien dat er een verbinding is tussen de Zeisterbeek en de vijver van Pavia, maar geeft geen uitsluitsel over een duiker tussen de vijvers van Pavia en Hoog Beek en Royen.

²⁴ Archief Gemeente Zeist, 1906-1945, toegangsnummer 1024, inventarisnummer 2309.

Linksboven: Waterstaatskaart 1952-1953. De kaart geeft de hydrologische situatie weer waarbij de Zeisterbeek afwatert op de vijver van Pavia. De verbinding tussen de vijvers van Pavia en Hoog Beek en Royen is niet aangegeven. De vijver van Hoog Beek en Royen watert via de sloot bij de Lageweg af op de Karpervijver. Rechtsboven: restant van de sloot aan de Lageweg die de vijver van Hoog Beek en Royen verbindt met de Karpervijver. Een groot deel van de sloot is gedempt en vervangen door duikers. Links: inlaat van de duiker tussen de vijver van Pavia en die van Hoog Baak en Royen.

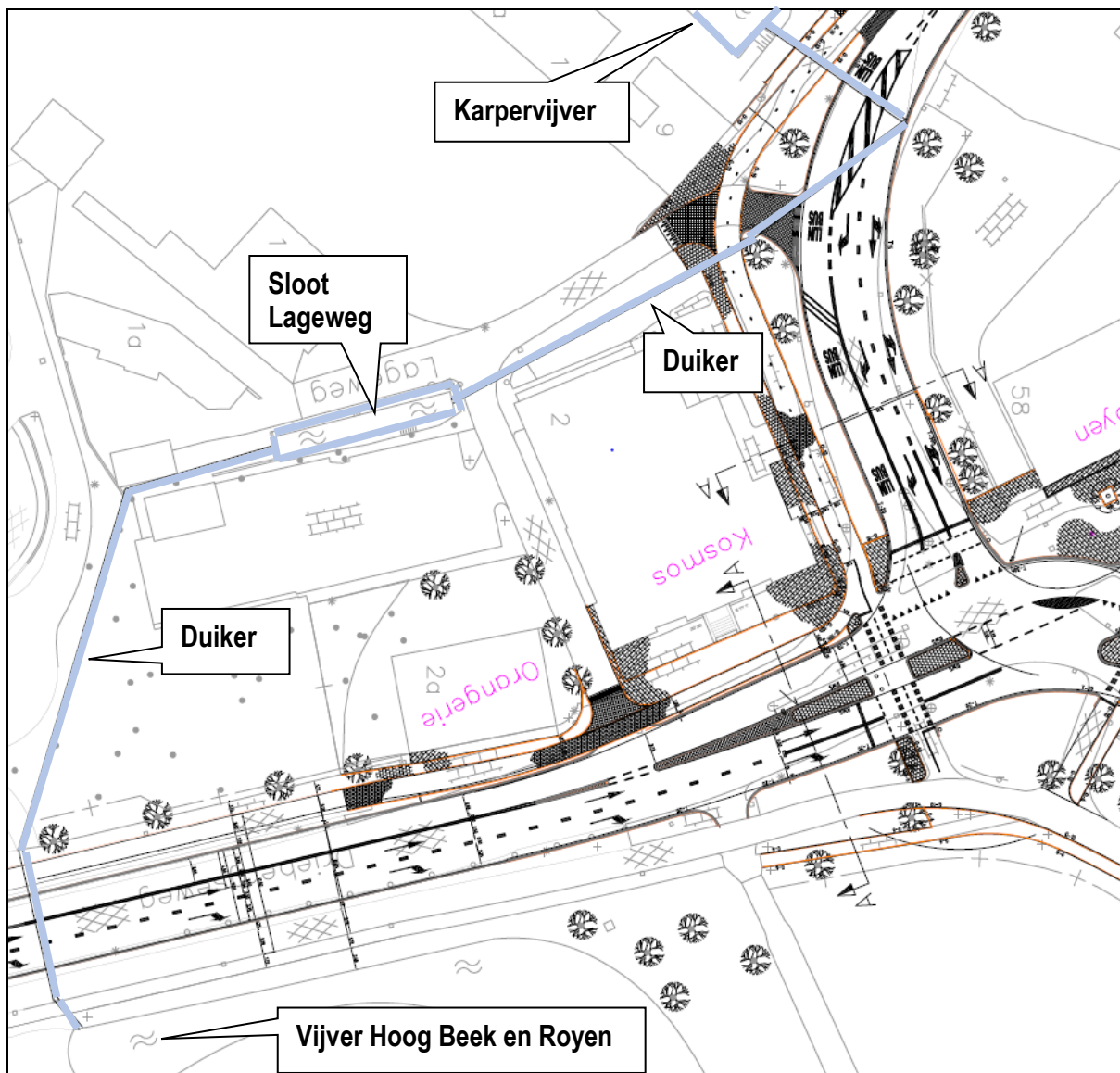
Op de Waterstaatskaart uit 1985 staan twee vaste stuwen ingetekend: de kering bij de Ronde Kom en de betonnen stuw in de sloot tussen Hoog Beek en Royen en de Amandelhof. Op de kaart is een grondduiker aangegeven onder de Arnhemse Bovenweg, maar uit het kaartbeeld wordt niet duidelijk wat hiervan de functie is.

Onderstaande kaart uit 2019 maakt duidelijk dat er wel degelijk een verbinding tussen beide vijvers is: bij de brug

over de vijver van Pavia is de inlaat van een duiker die onder de Arnhemse Bovenweg doorloopt en uitkomt in de droge sloot tussen Hoog Beek en Royen en de Amandelhof.

Verbinding tussen de vijvers van Pavia en Hoog Beek en Royen. Bron: Gemeente Zeist, 2019.

De duikers tussen de vijver van Hoog Beek en Royen en de Karpervijver in 2005. Bron: Gemeente Zeist.

Meer water in de Zeisterbeek

In 1850 heeft Albert Voormbergh de Franse Put laten graven ten noordwesten van de Koekepan. Door het aantappen van het water hoopte hij de drassige terreinen langs de Krakelingweg te draineren. Als dit zou lukken zou hij waarschijnlijk de sprengbeek tot de Franse Put of nog verder hebben verlengd. Het plan is niet uitgevoerd, mede doordat hij in 1851 overleed.

De Franse Put uit 1850, vroeger ook wel Echopot genoemd, was vroeger één van de toeristische attracties van het Zeisterbos. Tegenwoordig staat er geen water meer in.

De Zeisterbeek bij de Keienbrug in 1903, toen de beek nog stroomde. Bron: Collectie Zeister Historisch Genootschap.

In het begin van de vorige eeuw voerde de Zeisterbeek nog regelmatig water, zoals op foto's uit die tijd te zien is. Toch heeft men al in 1914 pogingen gedaan om meer water in de spreng te krijgen. Er werd in de Koekepan een bron geslagen tot 21 meter diep in de hoop dat er hierdoor meer grondwater zou opwellen, maar dat gebeurde niet²⁵. In de jaarverslagen van de gemeente wordt regelmatig melding gemaakt van droogte²⁶. In het jaarverslag van 1922: *'Tot onderhoud van waterleidingen was geraamd een bedrag van f 250,. Daar echter in de vijvers, goudvischkom (dit is de Bosvijver bij het Jachthuis, red), en in de Fransche Put hoegenaamd geen water aanwezig was en daardoor het blad of ander vuil zeer gemakkelijk van den bodem was te verwijderen, had men gehoopt van deze post een aardig bedrag te kunnen over houden. Helaas is dit niet mogen gelukken. Juist vanwege het zeer weinige water in genoemde plaatsen, was het dat de kanten op verschillende plaatsen menigmaal werden weggelopen door het publiek, welke het een aardigheid vonden over den*

²⁵ Breevaart, A., 1929. *Klad-bestandslegger Zeisterbos*, p.62.

²⁶ Gemeentebestuur Zeist 1906-1945, toegangsnummer 1024, inventarisnummer 2308. Stukken betreffende het Zeisterbos; jaarverslagen over 1916-1923, 1925, 1928, 1930, 1932 en 1934.

bodem der slooten te loopen. Om dus het een noch het ander niet in verval te laten komen, moest menigkeer plaatselijk het talud worden hersteld en versterkt met palen en heideplaggen. 'Opmerkingen over droogstaande vijvers en waterlopen komen onder meer voor in de jaarverslagen van 1921, 1922, 1923 en 1934.

De Blikkenburgervaart met de stuw aan de Bunsinglaan. Tot hier is de vaart in 1638-1642 gegraven.

De grondwaterstand daalt

De droogstaande vijvers en de verminderde waterafvoer van de Zeisterbeek zijn het gevolg van wijzigingen in de waterhuishouding. Door diverse oorzaken is de grondwaterstand gedaald, zowel boven op de Utrechtse Heuvelrug als aan de voet²⁷. Ten eerste is de inzijging van neerslagwater op de hogere delen van het gebied sterk verminderd door de drinkwaterwinning van Vitens aan de Bergweg, door de toegenomen bebouwing van Zeist en door diepe groeves met bemaling, waarvan De Krakeling het dichtst bij het plangebied ligt. Rond 1965 heeft hier zandwinning plaatsgevonden waarbij meer dan zes meter is afgegraven. Het oppervlak ligt hier op ongeveer 5 meter boven NAP, 2 meter lager dan de sprengkop van de Zeisterbeek.

In de lager gelegen delen van het gebied wordt kwelwater afgevoerd ten behoeve van de landbouw. Ook de aanleg van de wijk Zeist-West heeft tot het onttrekken van grondwater en een verlaging van het waterpeil geleid. Door al deze ontwikkelingen is de grootte van de grondwaterstroom verminderd en is de intensiteit van de kwel op de overgang van zand naar klei sterk teruggelopen. Er wordt als het ware aan twee kanten aan het grondwater 'getrokken': aan de bovenkant door de grondwaterwinning en de diepe ontgravingen, aan de onderkant door peilverlaging en versnelde afvoer van water.

Om watertekorten aan te vullen is bij de schutsluis aan de Utrechtseweg het vijzelgemaal Sandwijk gebouwd, waardoor de stroomrichting in de Biltse en Zeister Grift is omgedraaid. Hierdoor is tevens bereikt dat het effluent van de rioolwaterzuiveringsinstallatie in Zeist via de (nieuwe) Hakswetering doorspoelt naar de Kromme Rijn.

Ook via de Blikkenburgervaart kan water worden aangevoerd. Deze vaart voert deels gebiedseigen water (kwel en regenwater), maar wordt ook gevoed met gebiedsvreemd water uit de Kromme Rijn. Dit wordt aangevoerd via de Rijnwijksewetering. Ter hoogte van de Bunsinglaan ligt een geautomatiseerde stuw in de vaart, vooral in gebruik voor doorspoeling van het water richting Zeist na overstorten en

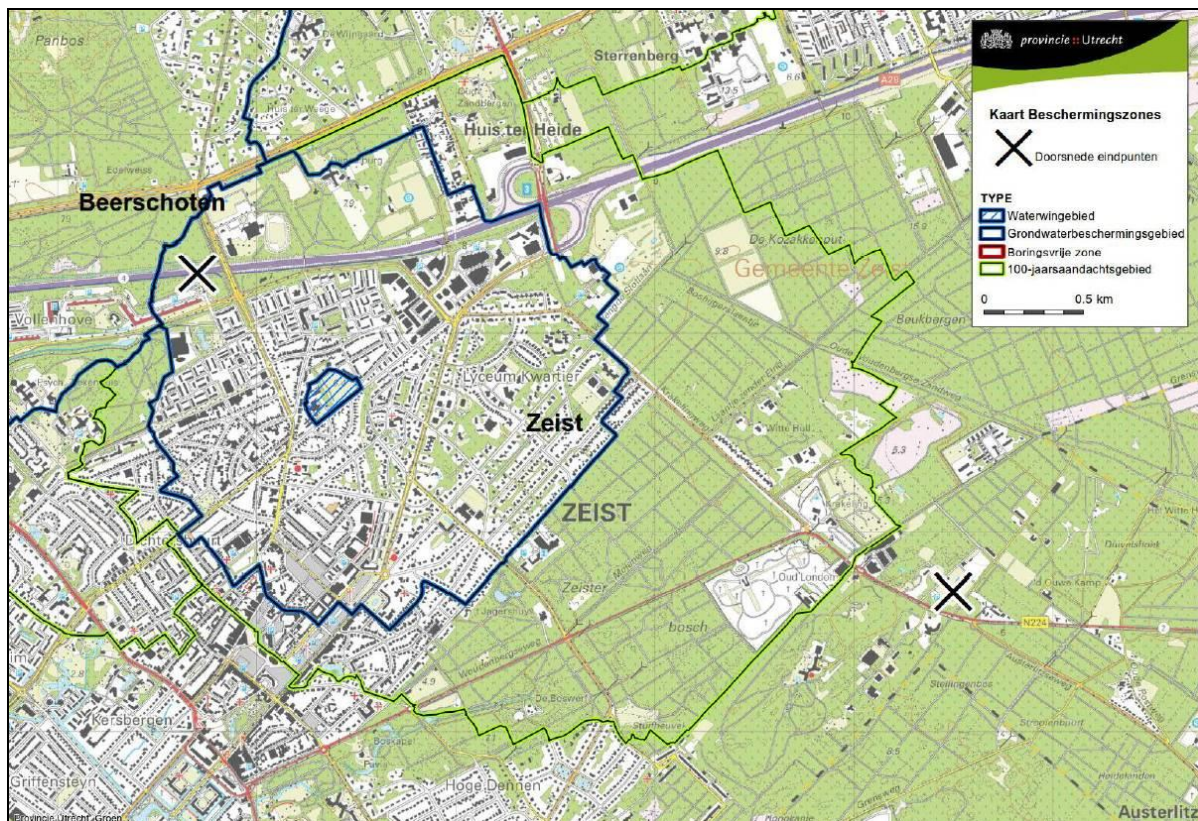
²⁷ Zie onder meer HDSR, 2008. *Hoofdrapport watergebiedsplan Groenraven-Oost en Maartensdijk.*

nachtvorstbestrijding in de fruitteelt. Water voor de landbouw ten zuiden en oosten van het natuurgebied Blikkenburg wordt tegenwoordig via een ondergrondse buisleiding langs de Bunsinglaan geleid tot boerderij Stoetwegen. Om de invloed van gebiedsvreemd water tegen te gaan en de invloed van kwel te vergroten is de natuurweide samen met de voormalige ijsbaan en het omringende bos hydrologisch geïsoleerd. Twee dammen voorkomen dat water vanuit de Blikkenburgervaart het natuurgebied instroomt. Kwel speelt in het gebied een bijzonder grote rol. De roestbruin gekleurde sloten rondom de voormalige ijsbaan zitten vol waterviolier. Deze kwelindicerende plant groeit tot 10m uit de sloten het moeras in. Overal in het moeras is de invloed van kwel zichtbaar in de vorm van oliehoudende vliesjes en het roestbruin van geoxideerd ijzer.

Waterwinning²⁸

De waterwinning Zeist is begonnen in 1896 en heeft een momenteel een vergunningscapaciteit van 5 miljoen m³ per jaar. Jaarlijks wordt tussen 3,5 en 5 miljoen kubus gewonnen. Het grondwater wordt onttrokken aan het tweede watervoerend pakket op een diepte van -55 tot -70 meter NAP. Dit watervoerende pakket ligt onder een kleilaag op een diepte van ca 40 meter. De kleilaag wigt echter ter plaatse van de winlocatie uit, waardoor er geen afsluitende laag aanwezig is tussen het eerste en het tweede watervoerende pakket. Hierdoor beïnvloedt de waterwinning ook het eerste watervoerende pakket en de ondiepe grondwaterstromen die vroeger vanaf de hogere gronden naar het zuidwesten liepen en in de lager gelegen gebiedsdelen een sterke kwel veroorzaakten.

De winning lag destijds in heidegebied, maar deze is door de groei van de gemeente Zeist geleidelijk ingesloten geraakt door bebouwing. In het waterwingebied zijn 13 pompputten en de zuiveringsgebouwen aanwezig. Sinds 2011 heeft Vitens het waterwingebied voor het grootste deel in eigendom²⁹.

Grondwaterwinning en grondwaterbeschermingsgebied Zeist (Vitens).

²⁸ Zie ook: HDSR, 2008. *Hoofdrapport watergebiedsplan Groenraven-Oost en Maartensdijk*.

²⁹ Provincie Utrecht, 2012. *Gebiedsdossier Zeist*.

5. Het Zeisterbos

Met de aanleg van de buitenplaatsen Slot Zeist (1685) en Beek en Royen (1725) werden delen van hoger gelegen zandgronden opnieuw bebost. Het Slot werd omgeven door rijk aangeklede tuinen, een park- of wandelbos met stervormige aanleg en uitgebreide productie- en jachtbossen. Dit deel werd aanvankelijk het Voorbos of Zeister Bosch genoemd. Door bebouwing is het oorspronkelijke Voorbos/Zeister Bosch verdwenen.

De naam is aan het eind van de negentiende eeuw overgegaan op het Bos van Beek en Royen. Dit bos hoorde bij het huis Beek en Royen aan de Tweede Dorpsstraat. Het had een kleine formele achtertuin en een uitgestrekt boscomplex aan de voorzijde. Dicht bij het huis lag een plezierbos met stervormige padenstelsels en verder weg bossen voor jacht en houtproductie. Het bos van Beek en Royen ontwikkelde zich tot een belangrijke toeristische attractie.

Het huis Beek en Royen aan de Dorpsstraat.

Toen de buitenplaats Beek en Royen werd gesticht (ca 1725) bestond het grootste deel van de verworven gronden uit heidevelden. Op deze heidevlakte werden rechte paden uitgezet die uitzicht boden op kerktorens die kilometers verderop lagen. De belangrijkste zichtas (Laan van Beek en Royen/Woudenbergseweg) keek vanuit het huis aan de Dorpsstraat uit op de kerktoren van Leusden. De

Torenlaan (nu Laantje zonder Eind geheten) takte hiervan af als onderdeel van een zogeheten ganzenvoet en richtte zich op de Lange Jan van Amersfoort. De Zeisterbeek met begeleidend wandelpad vormde de andere 'poot' van de ganzenvoet. Ook de Molenlaan/Molenweg, een rechtgetrokken oude veedrift, werd op deze kerktoren gericht. Aan de andere kant van de weg was de Zeistermolen te zien (afgebroken in 1856).

Laan van Beek en Royen, met het huis op de achtergrond, op een prentbriefkaart uit ca 1905. HUA 15603.

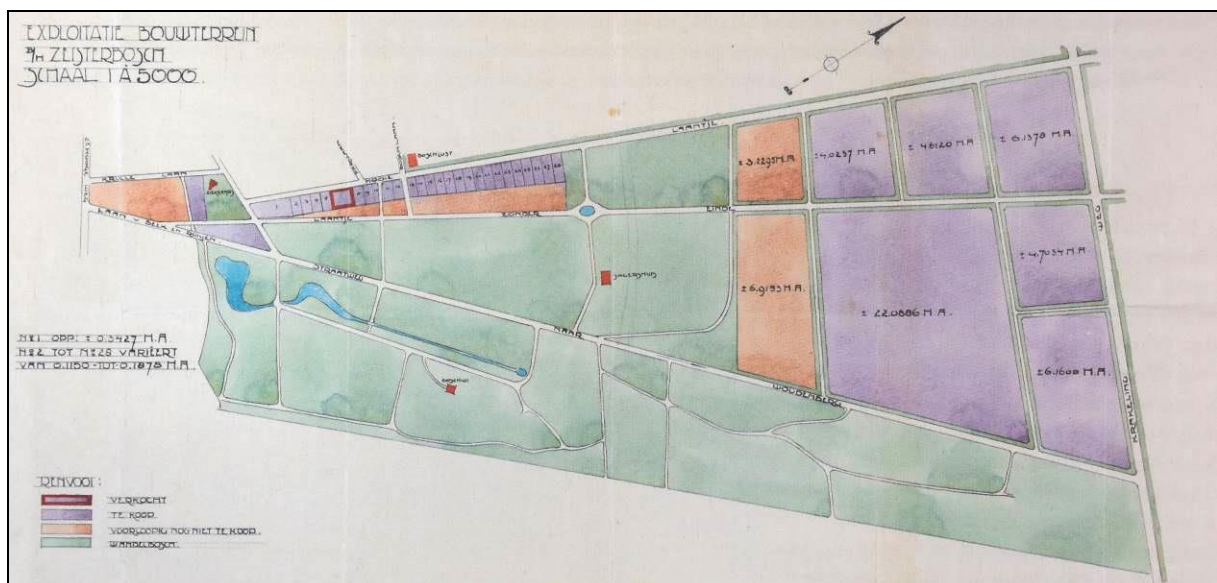
De Molenlaan bij de Zeisterbeek.

Dwars op de hoofdas stonden het dwarspad bij de ganzenvoet, gericht op Driebergen (dit pad is verdwenen bij de aanleg van Pavia) en verderop het Groene Laantje en de Doornselaan, die gericht was op de kerktoeren van Doorn. Aan de noordwestkant vormde het Mooie Laantje (nu Prof. Lorentzlaan) de grens met het voorbos van Slot Zeist. De huidige Krakelingweg was de noordoostelijke grens van het landgoed, in het zuidoosten lag de grens met de Gemene Heide van Zeist. De belangrijkste paden kregen een laanbeplanting, veelal beuken. De vakken tussen deze lanen en andere paden werden ingeplant met bos. Vaak betrof dit dennen en eikenhakhout, enkele kleinere percelen werden uitgekozen voor opgaand loofbos.

De Bosvijver is een ronde vijver in het Laantje zonder Eind. De vijver staat al ingetekend op de kaart van 1771. In 1935 is een tweede, grotere vijver aangelegd in het kader van de werkverschaffing. Beide vijvers hebben geen relatie met de Zeisterbeek.

In 1816 overleed de toenmalige eigenaar van Beek en Royen, Johannes van Laer. Het bos van Beek en Royen is samen met Slot Zeist en de bijbehorende bossen verkocht aan Mr. C.W. Wijborgh. De gronden tussen de Dribergseweg en de Blikkenburgervaart kwamen in handen van Mr. O van Romondt³⁰, die hier de buitenplaatsen Klein Schoonoord en Schoonoord stichtte. In 1825 kocht Albert Voomborgh twee percelen grond aan de Dribergseweg en stichtte hier een kleine buitenplaats dat de naam Hoog Beek en Royen kreeg (Dribergseweg 1-2a). Het huidige Zeisterbos verwierf Voomborgh in 1830. Na 1825 liet hij rond het nieuwe buitenhuis een landschapspark met slingerivier aanleggen, waarschijnlijk naar ontwerp van tuinarchitect J.D. Zocher jr. Het park is sinds 1945 voor het publiek opengesteld. De rechte bomenlaan tussen de Dribergseweg en de Arnhemse Bovenweg, de Kippenlaan, behoorde tot het lanenstelsel van Beek en Royen. In de jaren '60 van de negentiende eeuw werd een deel van het bos van Hoog Beek en Royen afgesplitst, nu voor de aanleg van buitenplaats Pavia. J. Copijn ontwierp het park rondom het huis in landschapsstijl. De bewoners van het huis bezaten later ook het Zeisterbos. Toen de eigenaresse, mevrouw A.C.A. Pauw van Wieldrecht-Voomborgh in 1913 overleed werd de buitenplaats door haar erfgenamen in een aantal percelen te koop aangeboden. In de verkoopcatalogus worden 53 percelen genoemd "door hunne aangename ligging zeer geschikt voor bouwterrein". Veel mensen waren daarop bang dat het waardevolle wandelbos in handen van bouwspeculanten zou vallen. De gemeente Zeist besloot het bos te kopen om het gedeeltelijk te behouden. Zeist was een belangrijke toeristische bestemming geworden en het Zeisterbos was één van de grote trekpleisters. Voor de som van 407.735 gulden werd Zeist op 17 september 1913 de nieuwe eigenaresse van 198 hectare bos. De buitenplaats Pavia bleef eigendom van de erfgenamen.

Exploitatie Zeister Bosch, 1917. In paars is aangegeven welke delen van het bos door de gemeente bestemd waren voor woningbouw³¹. De groene delen waren bestemd voor wandelbos.

Om de kosten terug te verdienen wilde de gemeente een deel van het bos als bouwterrein exploiteren. Een ruim 50 ha groot terrein tussen de Krakelingweg, Woudenbergseweg, Doornseweg en Prof. Lorentzlaan is in 1917 bestemd voor villa's. Kleinere kavels kwamen beschikbaar langs de Prof. Lorentzlaan. Tegen de voorgenomen grootscheepse bebouwing kwam uit het hele land protest na een handtekeningactie en een oproep door de VVV. Door deze protesten en door het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog in 1914 zijn er uiteindelijk maar weinig percelen verkocht en bebouwd. De

³⁰ Rhoen, R.P.M., 1994. *Zeist ten tijde van de invoering van het kadaster(1816-1835)*. Niet gepubliceerd.

³¹ Kees Volkers, 2011. *Zeist door de tijd*, pagina 152.

bebouwing bleef beperkt tot de Krullelaan en enkele huizen en een school aan het Mooie Laantje (de huidige Prof. Lorentzlaan). De rest van het Zeisterbos bleef behouden, met uitzondering van een terrein voor de Algemene Begraafplaats aan de Woudenbergseweg (1916) en het Diaconessenziekenhuis aan de Prof. Lorentzlaan (1926). Om toch te kunnen bouwen kocht de gemeente het 60 ha grote Kerckebosch van de Rooms-katholieke Armen van Rijsenburg.

Toen de Oranje Nassaulaan werd aangelegd, een belangrijke ontsluitingsas van Kerckebosch, zijn aan weerskanten van de weg twee rechthoekige vijvers aangelegd (Oranje Nassaplein). Het zand dat hierbij vrijkwam heeft men gebruikt om een al bestaand stuifduin De Stuifheuvel extra op te hogen.

De gemeente was in 1913 dus eigenaresse geworden van een groot bosgebied. Direct na de aankoop is Staatsbosbeheer ingeschakeld om de toestand van het bos in kaart te brengen en een beheerplan op te stellen. De inventarisatie is in 1914-1915 uitgevoerd. Het bos bleek in slechte conditie en erg eenzijdig qua samenstelling. Het bestond uit 147 hectare naaldhout (voornamelijk grove den), 31,5 hectare eikenhakhout en slechts 3,5 hectare opgaand loofhout (eiken, beuken, acacia's). Het meeste hout was negentiende-eeuws productiebos, maar sommige percelen bevatten 110 tot 130 jaar oude grove dennen³². Veel waardevolle bomen waren vlak voor de verkoop gekapt, waardoor er open plekken waren ontstaan. Het Staatsbosbeheer stelde een beheerplan op (1915). Mede omdat het Staatsbosbeheer toen nog weinig ervaring had met het beheer van bestaande bossen, vroeg de gemeente ook advies aan de bekende tuinarchitect Hendrik Copijn. Grondverbetering en nieuwe, gevarieerde aanplant waren zijn aanbevelingen aan hen *“die in het Zeisterbosch een mooi stuk natuur zien en dat willen behouden tot genot van zichzelf en van hen, die na ons komen”*. Hij plaatste ook de volgende kanttekening: *‘Het is niet de beschouwing van een bosbouwkundige, omdat dit hier en daar lijnrecht zou ingaan tegen hetgeen uit een schoonheidsoogpunt wenselijk is, want dit moet mijns inziens op de voorgrond staan’*³³. Hij beval tevens aan om de kwekerij aan de Woudenbergseweg om te

³² Breevaart, A., 1929. Kladd-bestandslegger Zeisterbos.

³³ Archief Gemeentebestuur Zeist 1906-1945, toegangsnummer1024, inventarisnummer 2309.

vormen tot een hertenkamp. De adviezen van Staatsbosbeheer en Copijn zijn ter harte genomen. De gemeente nam een bosbaas in dienst, die voor het beheer en toezicht zorg droeg. De verschillende bosbazen hielden een bestandslegger bij waarin de belangrijkste gebeurtenissen vermeld zijn. De eerste bosbaas, de heer A. Breevaart, heeft in 1929 een uitvoerige beschrijving gemaakt van het uitgevoerde beheer³⁴.

In 1915 werd op de 'Bal', een stuifduin ten oosten van de Zeisterbeek bij het Hangijzer, de boswachterswoning in chaletstijl gebouwd.

De oude paden- en lanenstructuur in het bos, uit het midden van de achttiende eeuw, bleef grotendeels gehandhaafd. Nieuwe wegen waren de Jagersingel (1919) en het Kerckeboschpad, (1920, nu Prins Bernhardlaan), die beide aangelegd werden voor de ontsluiting van de nieuwe wijk Kerckebosch. De wegen en waterlopen, die er bij de aankoop in 1913 slecht bij lagen, werden al in de mobilisatie tijdens de Eerste Wereldoorlog hersteld. Bij de verbetering van het Kerckeboschpad werd een gemetselde dam in de Ronde Kom aangebracht.

Het bos veranderde geleidelijk van karakter. Op sommige plaatsen werd geëxperimenteerd met bemesting, bijvoorbeeld door voor het inplanten van een perceel eerst lupines te verbouwen. Nieuwe boomsoorten werden aangeplant, zoals Amerikaanse eik, Japanse lariks en Douglas. De ruim 30 ha hakhout is inmiddels omgezet in opgaand bos, hoewel op enkele plaatsen de oude hakhoutstoven nog wel terug te vinden zijn.

Het Zeisterbos trok vanouds tal van recreanten. Aan het eind van de achttiende eeuw wordt het bos bezongen in een reisverslag van Gale Isaac Gales³⁵. Hij schrijft onder meer:

'(. . .) zoo ras wij ontbeeten hadden deden wij eene wandeling van twee uren in het Bosch van de Buyteplaats Beek en Royen toebehoorende aan den Heer van Muyden van Utrecht en geleegeen aan

³⁴ De heer Breevaart bleef tot zijn pensionering in 1937 in functie. Zijn opvolgers hebben de bestandlegger aangevuld met summere aantekeningen tot 1954.

³⁵ Karen Veenland-Heineman, 2009. *Een reisje naar Zeist in 1794*.

het eynde van het dorp Zeyst. Dat Bosch is allerfraijst met breede laanen en smalle wandeldreeven van eyke, dennen en andere boomen, hier en daar waaren er vijvers gegraven die haar water uit beekjes ontvingen, ook lag er hey, zaayland en weijland tusschen beyden. Onder anderen kwamen wij aan een plaine waarin zeeven laanen uijtkwaamen die yder een afzonderlijk en zeer uytgestrekt gezigt hadden een van dezelve op de Toren van Amersfoort wel 2 uur hiervandaan; verder in de schuynte afgaande was er eene ronde groote vijver rondom een terras met groene heggen of ygentlijk een Berceau (de Bosvijver, red). Iets verder stond een eenvoudig huisje met pannen bedekt en uyt groove paalen en latten te zaamen gesteld.'

Kennelijk was het bos toen al opengesteld voor bezoekers. Ook nadat de buitenplaats Pavia werd gesticht bleef het bos toegankelijk. Toen het Zeisterbos in handen van de gemeente was gekomen werden gaandeweg nieuwe voorzieningen aangelegd voor de recreanten. In 1915 kwam er een bruggetje over de beek bij het Hangijzer, bij het Jagershuis werd een kleine dierentuin aangelegd met een kunstmatige rotspartij waarop maneschapen (een Noord-Afrikaans schapenras) konden klimmen. Een bijzondere attractie was het Bizonpark.

Het Bizonpark met de ingangspartij van veldkeien aan de Woudenbergseweg.

Het Bizonpark was een open plek aan de Woudenbergseweg. Tijdens de Eerste Wereldoorlog waren hier volkstuintjes, maar in de loop van de jaren '20 nam de belangstelling hiervoor af en werd het perceel met gras ingezaaid. Toen de gemeente twee bizens cadeau kreeg werd het terrein ingericht als Bizonpark. Er werd een raster aangelegd en men bouwde onderkomens voor de dieren. In maart 1927 werden Jupiter en Juno losgelaten in de wei. Ze werden een grote attractie die Zeistenaren en bezoekers van elders naar het Zeisterbos lokten. Aanvankelijk gedijden de bizens goed en werden kalveren geboren. Maar vanaf 1932 ging het slechter; er stierven dieren en in 1938 overleed Jupiter, de laatst overgebleven bizon. In 1941 werd het terrein geëgaliseerd en ingezaaid voor speelvelden van de schoolkinderen.

In 1935 werd vervolg gegeven aan de oude aanbeveling van Copijn, namelijk om de kwekerij (tegenover het Bizonpark aan de Woudenbergseweg) te veranderen in een hertenkamp. Vroeger lag hier een perceel bouwland (kadastrale minuut 1826), na aankoop door de gemeente werd het gebruikt als kwekerij en een gedeelte als moestuin van de bosbaas. Vanaf 1928 werden er wortelen, bieten en knolrapen geteeld voor de bizons. In 1935 is het perceel uitgebreid met 0,3 ha en geheel als hertenkamp ingericht. De bouwvoor werd weggenomen en een laag zand van 60 cm is afgegraven om een heuvelachtig terrein te creëren. De humeuze bovengrond werd verspreid over het terrein, bemest (onder andere met lupine) en ingezaaid. Begin 1936 konden de eerste damherten in het kamp terecht³⁶.

Het hertenkamp in 2020. Het perceel is afgegraven om dichterbij het grondwater te komen. In de rugleuning van de recent gerestaureerde bank bij de ingang is een plaquette aangebracht met de tekst 'In dankbare herinnering aan de Douairière Ridder Mr. M.C. Pauw van Wieldrecht geboren A.C.A. Voomborgh'.

In 1925 heeft de gemeente banken en prullenbakken geplaatst bij de Bosvijver³⁷. In het kader van de werkverschaffing is de Bosvijver omstreeks 1935 met een tweede, grotere vijver uitgebreid³⁸. Na de Tweede Wereldoorlog zijn de taluds van de vijvers hersteld en is een nieuwe beschoeiing aangebracht. Recent heeft het Utrechts Landschap opnieuw herstelwerkzaamheden uitgevoerd.

De rond 1935 gegraven uitbreiding van de Bosvijver.

³⁶ In de hongerwinter werden acht herten geslacht en aan de centrale keuken geleverd, negen dieren werden gestolen.

³⁷ De Bosvijver in het Laantje zonder Eind, vlakbij het Jagershuis, wordt ook wel aangeduid als Franse Put. Om verwarring met een andere kom, die ook Franse Put wordt genoemd, te voorkomen houden we de naam Bosvijver aan voor de kom bij het Jagershuis. De Franse Put ligt ten noorden van de Stuifheuvel en is omstreeks 1850 gegraven door de heer Albert Voomborgh.

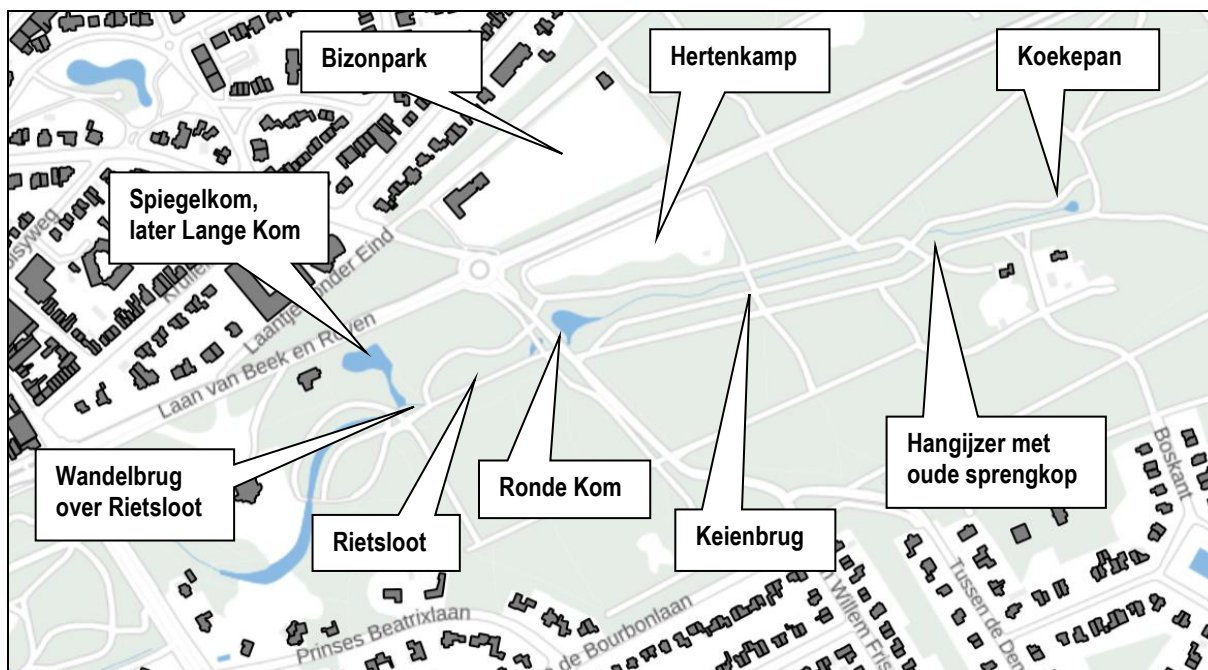
³⁸ Breevaart, A., 1929. Klad-bestandslegger.

Een ander veelbezocht punt in het Zeisterbos was de Stuifheuvel. Dit is een hoog stuifduin bij de splitsing van de Oranje Nassaulaan en de Dopheidelaan (nu Prinses Irenelaan). In 1936-1938 is het duin opgehoogd tot 13 meter boven maaiveld. Hiervoor werd zand gebruikt dat vrijkwam bij de aanleg van de beide rechthoekige vijvers aan het Oranje Nassaplein, uitgevoerd in het kader van de werkverschaffing. De Stuifheuvel is een markant landschapselement aan de oostkant van een speelweide, waar de grove dennen in de Eerste Wereldoorlog zijn gekapt en daarna geen nieuwe beplanting is aangebracht. Het vroegere heideveld is inmiddels een grasveld geworden.

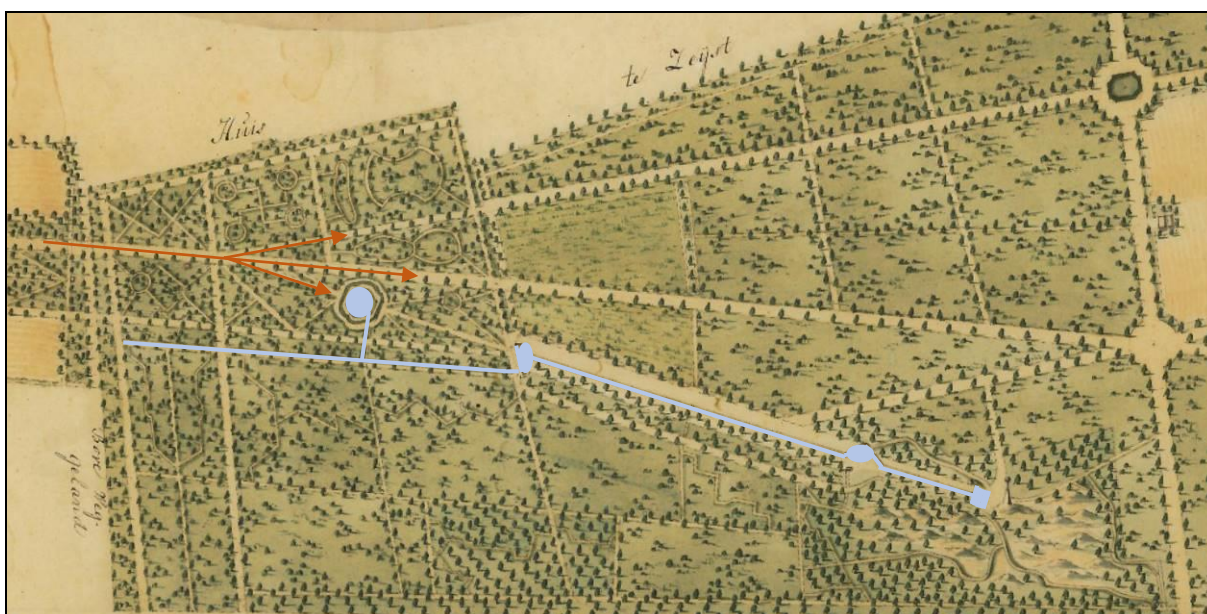
De Stuifheuvel in 2020 (links) en rechts op een foto uit 1938, vlak na de aanleg. Bron: Collectie Zeister Historisch Genootschap.

6. De Zeisterbeek nader beschouwd

Toponymen van de onderdelen van de Zeisterbeek en enkele elementen in de omgeving.

De Bosbeek of Zeisterbeek heeft tal van wijzigingen ondergaan. Op grond van diverse kaarten kunnen we de ontwikkelingen van 1771 tot nu volgen. Deze kaarten geven echter niet een beeld van één van de belangrijkste wijzigingen, namelijk het grotendeels droogvallen van de beek in droge periodes.

De Zeisterbeek in 1771. Detail van de kaart van Beek en Royen door H. van Cooten. Met rode pijlen is de ganzenvoet aangegeven, in blauw de waterpartijen van en bij de Zeisterbeek. Collectie Zeister Historisch Genootschap.

Op de kaart die H. van Cooten in 1771 van Beek en Royen maakte zien we dat de sprengbeek deel uitmaakt van de formele aanleg van het bosgebied ten noordoosten van het herenhuis. De Laan van Beek en Royen is de belangrijkste zichttas. De beek en het begeleidende wandelpad vormen de zuidelijke poot van een 'ganzenvoet', waarvan het Laantje zonder Eind de noordelijke poot is. De beek

zelf begint als een vierkant getekende sprengkop en loopt recht naar het Hangijzer. De beek gaat hier met een bocht om een heuveltje heen, verbreedt zich tot een vijver en vervolgt zijn weg kaarsrecht naar de Ronde Kom en loopt vandaar in een rechte lijn (de 'Sloot' of 'Rietsloot') naar de Arnhemse Bovenweg. De Spiegelkom bij de Woudenbergseweg staat via een zijslotje met de Rietsloot in verbinding. Bij de Arnhemse Bovenweg is de beekloop niet verder ingetekend, waarschijnlijk liep het water via een bermsloot langs de weg naar de bermsloot van de Slotlaan en vandaar in de Karpervijver bij Slot Zeist. Bij de Ronde Kom steekt een voetpad de beek over; dit pad zou in 1920 verbreed en verhard worden (de huidige Prins Bernhardlaan). We zien ook al de eerste invloeden van de vroege landschapstijl in de vorm van kronkelige wandelpaden bij het Hangijzer, de sprengkop en in het bosvak ten oosten van de sprengkop (hier niet afgebeeld).

In 1804 werd de Carte du Camp d'Utrecht gemaakt, in opdracht van de Franse generaal Marmont die later de Pyramide van Austerlitz zou laten bouwen. De sprengbeek is onveranderd van de sprengkop tot de Ronde Kom. Interessant is dat het gedeelte tussen het Hangijzer en de Ronde Kom als een brede open strook is ingetekend, waarin de beek en aan weerskanten wandelpaden op verschillende niveaus liggen³⁹. Deze situatie is nog te herkennen, zij het dat er wat opslag van grove dennen langs de beek staat.

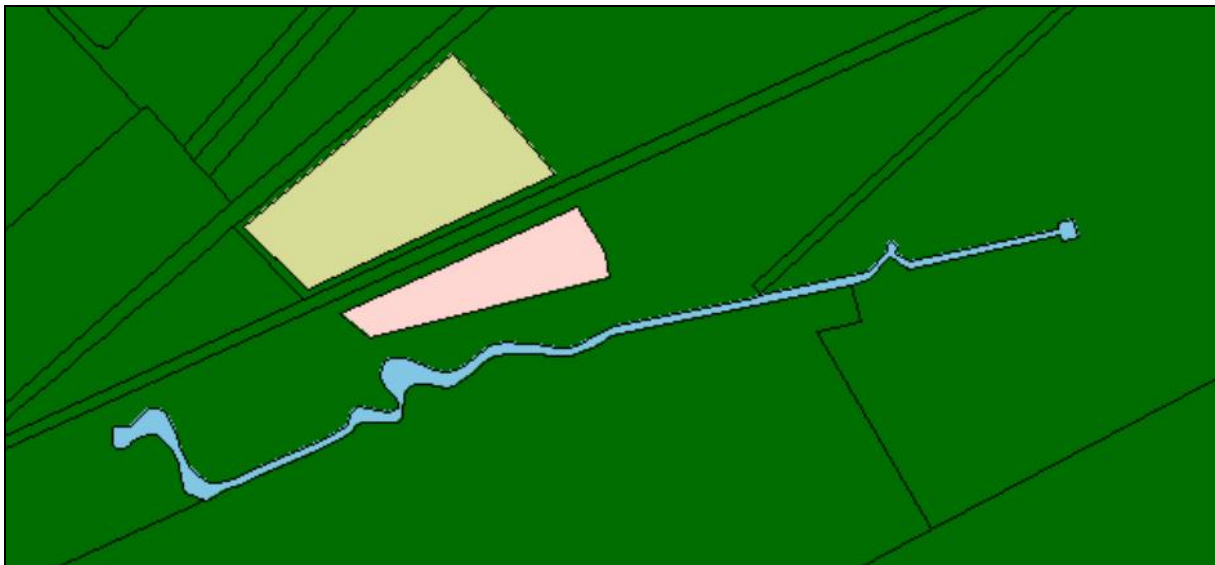
Detail van de Carte du Camp d'Utrecht 1804. De benedenloop van de Zeisterbeek is duidelijk aangegeven in de vorm van een kaarsrechte bedding die de 'Sloot' of 'Rietsloot' wordt genoemd (bij de pijl).

Belangrijke wijzigingen zijn niet aangegeven in de loop van de beek. De poot van de ganzenvoet met de beide kommen is minder strak ingetekend als in 1771. Ook op dit kaartfragment is niet duidelijk hoe het water bij de Arnhemse Bovenweg verder stroomde. De Topographische en Militaire Kaart (TMK) van 1847 laat deze situatie duidelijker zien (zie volgende pagina).

Verdiept gelegen paden langs de beek.

³⁹ Dit stijlkenmerk, parallelle paden op verschillende hoogte direct langs en op enige afstand van het water, zien we ook bij de Spiegelkom en de Bosvijver.

Ca 1830. Kadastrale minuut (bron: www.hisgis.nl). Het hele gebied is als bos ingekleurd, met uitzondering van het latere Bizonpark en het latere Hertenkamp. In de Zeisterbeek zijn slingers aangebracht en de Lange Kom is aangelegd.

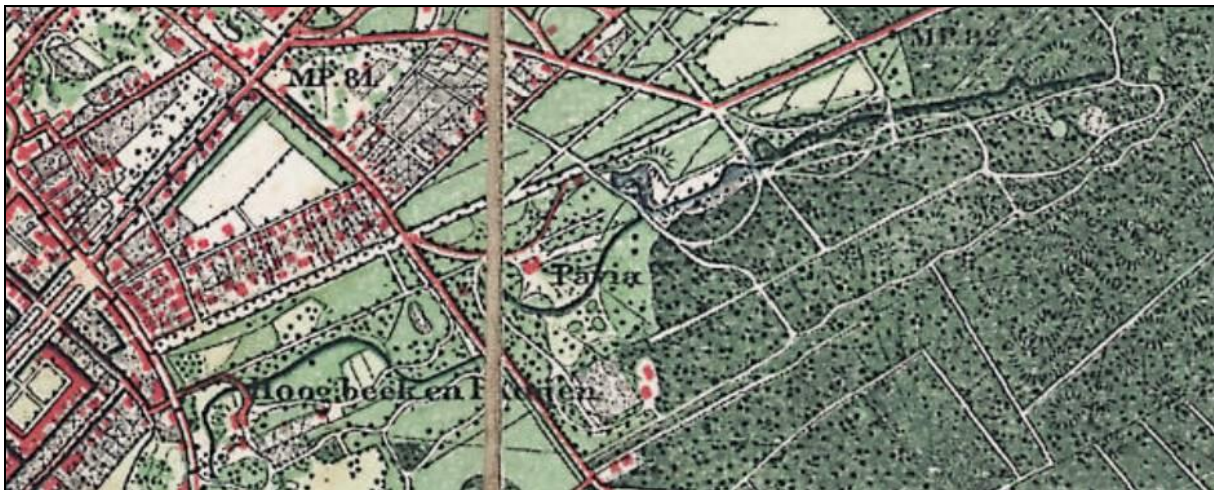
Op de oudste kadasterkaart uit ca 1830 zien we verschillende wijzigingen in vergelijking met de situatie van 1804. Bij de Ronde Kom zijn slingers aangebracht in de loop van de beek. Wie deze heeft laten aanleggen is niet bekend. Stroomafwaarts is de verbinding tussen de Spiegelkom bij de ganzenvoet en de Sloot verbreed: de Lange Kom is ontstaan. Vlak voordat de kaart werd gemaakt is de buitenplaats Hoog Beek en Royen aangelegd. Het huis is omstreeks 1825 gebouwd en het park is mogelijk ontworpen door J.D. Zoicher jr⁴⁰. In 1830 kocht de eigenaar van Hoog Beek en Royen, Albert Voomborgh, ook de bossen (met de Zeisterbeek) die vroeger bij Beek en Royen hadden behoord.

1847. Detail van de Topographische en Militaire Kaart (TMK). De Zeisterbeek zet zich voort naar het westen langs de Arnhemse Bovenweg en de Slotlaan om bij de Lage Weg naar het oosten af te buigen en in Karpervijver te eindigen.

De TMK is gemaakt nadat de buitenplaats Hoog Beek en Royen was gesticht (1825), maar voor de aanleg van de buitenplaats Pavia (1861). De afwatering van de Zeisterbeek langs de Arnhemse Bovenweg is hier duidelijk ingetekend. Er lijkt geen verbinding te zijn tussen de beek en de vijvers van Hoog Beek en Royen.

⁴⁰ In verschillende publicaties wordt gemeld dat het park en de slingervijver van Hoog Beek en Royen pas in 1836 zijn aangelegd, maar dat moet – gezien de kadastrale minuut – eerder hebben plaatsgevonden.

1900. Bonnekaart 1 : 25.000. Het park van Pavia is aangelegd. De vijver bij het Hangijzer is niet meer ingetekend.

In 1861 is de buitenplaats Pavia gesticht door de dochter van Albert Voombergh, mevrouw A.C.A Pauw van Wieldrecht-Voombergh en haar echtgenoot (zie hoofdstuk 7.3). Het park bij het nieuwe huis is ontworpen door Jan Copijn. De Sloot tussen de Lange Kom en de Bovenweg verdween grotendeels en in plaats daarvan werd een brede halfcirkelvormige slingervijver aangelegd. Deze lijkt gevoed te worden door de Zeisterbeek.

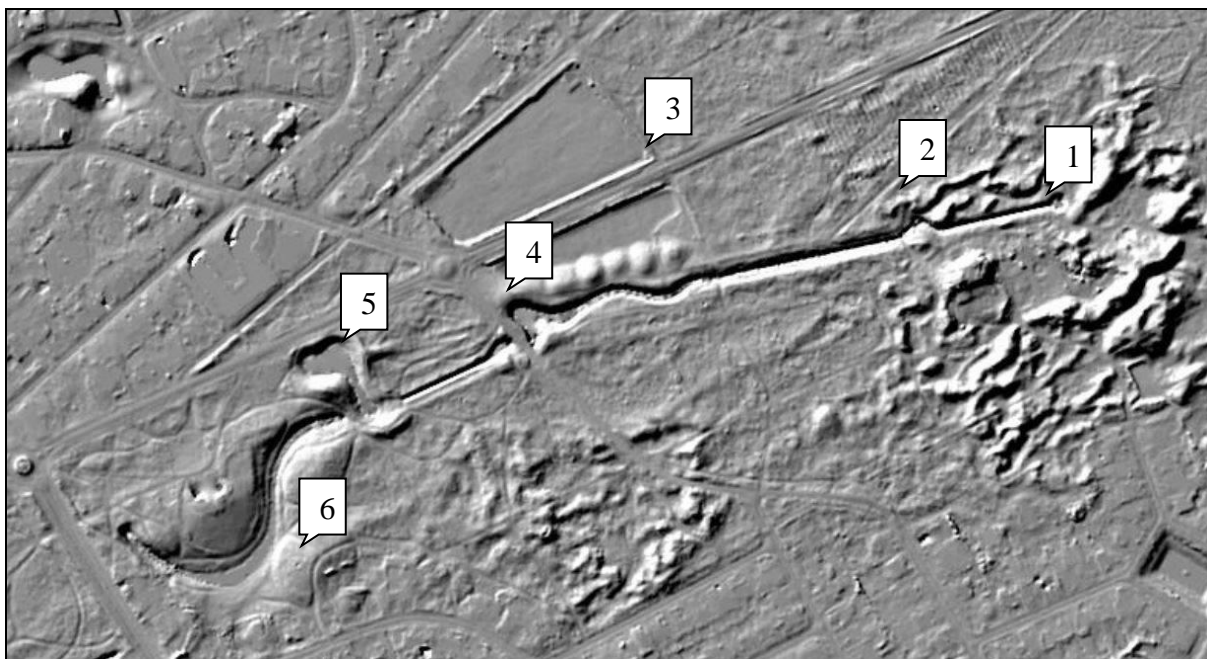

Pavia in 1869, gezien vanuit het zuiden. Olieverf op doek van J. Schwartz 1869. Bron: Collectie Zeister Historisch Genootschap.

1915. Kaart uit de klad-bestandslegger. Bij de pijl ligt het pad bij de Ronde Kom, die in 1922 is verbreed en in 1933 verhard (de huidige Prins Bernhardlaan, vroeger Kerckeboschpad geheten).

De kaart in de klad-bestandslegger geeft de situatie weer zoals die bij de aankoop van het bos in 1915 was. Pavia is niet ingetekend omdat de gemeente het huis en het park van Pavia, die eveneens in 1913 te koop stonden, toen nog niet heeft gekocht (de gemeente Zeist heeft het park in 1939 verworven). Niet aangegeven is de duiker tussen de Lange Kom en de vijver van Pavia. Sindsdien veranderde er weinig aan de loop van de beek, behalve de verbreding en verharding van het Kerckeboschpad in 1922 en 1933.

2020. Actueel Hoogtebestand Nederland (AHN). Verklaring van de nummers 1-6 in de lopende tekst hieronder.

De uitsnede uit het Actueel Hoogtebestand laat de loop van de beek en de directe omgeving mooi zien. Bij 1 ligt sprengkop de Koekepan te midden van een aantal stuifduinen en dalletjes. Dit gebied werd vroeger 'De Valleien', 'Heuvelbos' of 'Klein Zwitserland' genoemd. Het Hangijzer bevindt zich bij punt 2. Bij 3 zijn mooi de afgegraven en geëgaliseerde percelen van het Bizonpark en het hertenkamp te zien. De grond die bij de afgraving vrijkwam is tussen het hertenkamp en de beek gedeponeed. Stroomafwaarts zien we de Ronde Kom (4) en de Lange Kom (5) en tenslotte de slingervijver van Pavia (6). De grond van de vijver is gebruikt voor zachte glooiingen. De beek komt als een smalle loop in een vrij steil dalletje het terrein binnen en verbreedt zich in een grote bocht bij het landhuis. Hetzelfde patroon was al eerder aangebracht op Hoog Beek en Royen.

7. De buitenplaatsen

Door de ligging op de grens van de stuwwal en de lager gelegen kleigronden van de Kromme Rijn waren de dorpen van de Utrechtse Heuvelrug in trek voor het stichten van buitenplaatsen. Het meest imposant was het Slot Zeist, met zijn kilometerslange zichtlanen en bijzondere tuinaanleg. Nauwelijks minder indrukwekkend was de aanleg van Beek en Royen. Beide buitenplaatsen zijn voorbeelden van de Frans-classicistische tuinaanleg. Grote rechte lanen worden aangelegd die de verbinding vormen tussen de tuinen rond het huis en het achterliggende landschap. Zowel bij Slot Zeist als bij Beek en Royen strekten zichtlijnen zich ver uit in het heidelandschap ten noordoosten ervan. De waterpartijen van Beek en Royen waren bescheiden in vergelijking met die van Slot Zeist, mede omdat er bij het huis Beek en Royen door de ligging aan de zuidkant van de Dorpsstraat weinig ruimte was. Wel werd er in de aanleg dankbaar gebruik gemaakt van de Zeisterbeek. Bij de negentiende-eeuwse buitenplaatsen, die in landschapsstijl zijn aangelegd, speelde water wel weer een grote rol. Door gebruik te maken van kwelwater of door de aanleg van sprengen konden de vijvers gevoed worden. Vaak liet men de beekjes meanderen en werden watervallen of stroomversnellingen gecreëerd. Soms werden zelfs kunstmatige rotspartijen aangelegd. Het watersysteem van verschillende buitenplaatsen werd door sprengen gevoed, zoals Beerschoten, Vollenhove, Pavia, Bornia, Kraaijbeek, Dennenburg, Hydepark en Broekhuizen. Ook in ecologisch opzicht zijn de sprengbeken interessant omdat het kwelwater uit de Utrechtse Heuvelrug een goede waterkwaliteit heeft. Tegenwoordig zijn er aan de flanken van de Heuvelrug nog (de restanten van) 24 sprengen⁴¹, maar de cultuurhistorische en natuurwetenschappelijke betekenis van de meeste is door oorzaken als verdroging, verwaarlozing en voedselverrijking sterk achteruit gegaan.

Het uitzicht over het park van Hoog Beek en Royen vanaf de achterkant van het landhuis op deze foto uit 1920. De waterstand in de vijver was aanzienlijk hoger dan thans. Bron: Collectie Zeister Historisch Genootschap.

Een opmerkelijk kenmerk van veel negentiende-eeuwse buitenplaatsen van de Stichtse Lustwarande is dat de achterkant belangrijker was dan de voorkant. De voorkant diende eigenlijk alleen als een chique façade, hét visitekaartje vanaf de openbare weg. De ingang bevond zich aan de achterzijde, hier lag het

⁴¹ Haver Droeze, 1985.

grootste deel van de tuin en hier waren de belangrijkste uitzichten vanuit het huis. Bij alle drie de negentiende-eeuwse buitenplaatsen in het onderzoeksgebied (Schoonoord, Hoog Beek en Royen en Pavia) zien we dit.

7.1 Beek en Royen

De structuur van het Zeisterbos is voor een belangrijk deel bepaald door de bijzondere aanleg van de buitenplaats Beek en Royen. De Utrechtse regent Hendrik Verbeek en zijn vrouw Clara Justine van Royen vestigden zich rond 1730 aan de Tweede Dorpsstraat. Hier werd het landhuis gebouwd waar nu de Vrije Hogeschool gevestigd is. Aan de zuidwestkant van het huis kwam een kleine tuin te liggen met een barokke aanleg. Vanaf het terras achter het huis keek men uit over een kleine vijver met fontein en een 'parterre de broderie', omgeven door een gebogen heg.

De wijde aanleg aan de noordoostkant van het huis is hiermee in groot contrast. De majestueuze zichtlaan zag uit op de kerktoren van Leusden. De zichtlijn is bewaard gebleven in de huidige Laan van Beek en Royen/Woudenbergseweg. Diverse dwarslanen en andere rechte paden vormden de hoofdstructuur van het voormalige heidegebied, dat werd beplant en in exploitatie werd genomen. Dat dit nieuw aangelegde bosgebied ook dienst deed als wandelgebied bewijzen diverse esthetische elementen. Op de aanwezigheid van het sterrenbos en de ganzenvoet hebben we al eerder gewezen. Bijzonder is de rol van water, en dan vooral het water van de Zeisterbeek, in de aanleg. Enerzijds werd de beek gebruikt om paden langs te leggen die samen de rechterpoot van de ganzenvoet vormden, anderzijds voedde de beek twee grote vijvers die bijzondere plekken van deze poot vormden. Dankzij de tekening op de kaart van Van Cooten weten we hoe de eerste kom – waarvan we de toenmalige naam niet kennen en die we Spiegelkom hebben genoemd – er in de achttiende eeuw heeft uitgezien.

De achtertuin van Beek en Royen met vijver en fontein, afgebeeld op de kaart van Van Cooten uit 1771. Collectie Zeister Historisch Genootschap.

De Spiegelkom, afgebeeld op de kaart van Van Cooten uit 1771. Collectie Zeister Historisch Genootschap.

Een brede laan vanaf de Laan van Beek en Royen leidde naar de Spiegelkom met een barokke vormgeving. Twee paden op verschillende hoogte volgden de oeverlijn, van elkaar gescheiden door een met gras begroeid talud. Een brede trap aan de overkant verbond de paden met elkaar en nodigde uit de wandeling over de brede laan te vervolgen, richting de Ronde Kom. Rechts moet de waterinlaat vanuit de 'Sloot' zijn geweest, maar die is niet afgebeeld. Misschien vervulde deze kom tevens de functie van reservoir voor de fontein in de achtertuin van het huis Beek en Royen. Door het hoogteverschil van zo'n vier meter zou de fontein flink hebben kunnen spuiten. Als de vijver inderdaad als voeding van de fontein heeft gediend moet er een buis of riool langs de Laan van Beek en Royen hebben gelopen. Ook de achthoekige Bosvijver had een belangrijke esthetische functie en lag in een rond plein, een verbreding van het Laantje zonder Eind. In vergelijking met deze vijvers valt de Ronde Kom uit de toon. Ten eerste zou de vijver eigenlijk Halfronde Kom moeten heten, ten tweede is de esthetische functie niet duidelijk. De kom bij het Hangijzer (vermoedelijk) en de Koekepan zijn sprengkoppen die de beek voeden. De Koekepan is extra geaccentueerd door de heuvel met obelisk erachter.

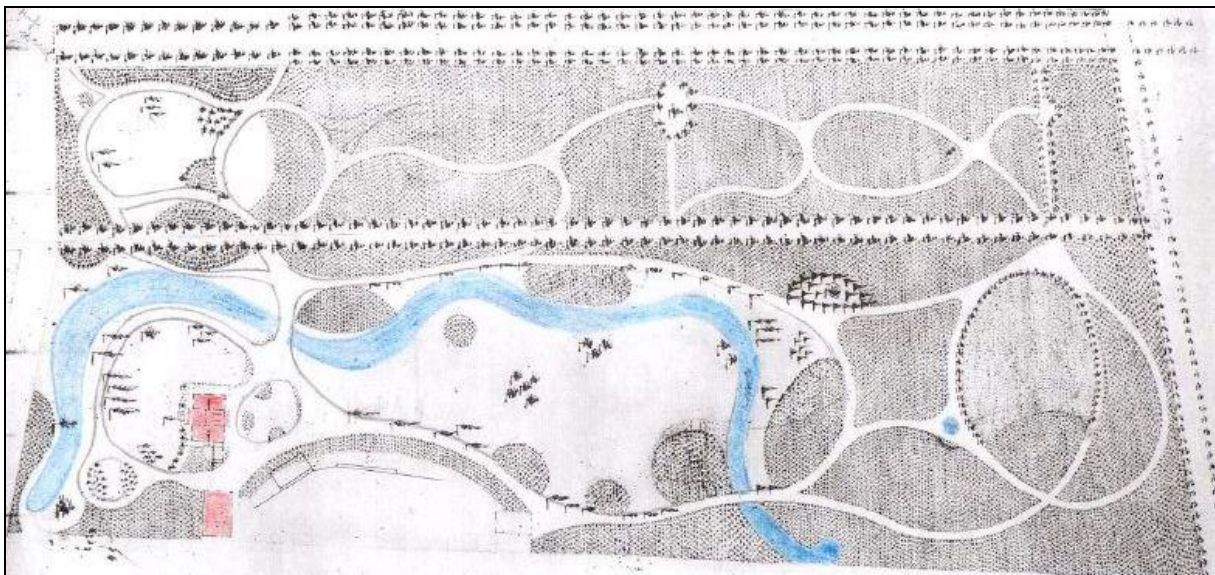
7.2 Hoog Beek en Royen

Het huis Hoog Beek en Royen aan de Diebergseweg (links) en het Kippenlaantje (rechts)

Johannes van Laer, die zowel Slot Zeist als Beek en Royen bezat, overleed in 1816. Beide buitenplaatsen werden in de verkoop gedaan. Het grootste deel kwam in handen van C.R. Wyborgh, die het in 1822 doorverkoocht aan de Evangelisch-Lutherse Gemeente Berbice in Brits-Guana. De Amsterdamse notabele Albert Voomborgh kocht in 1825 twee percelen bouwland tussen de Driebergseweg en de Arnhemse Bovenweg van Christiana S. Verbeek, weduwe van Johannes van Laer⁴². Het vierkante landhuis, op een flauw glooiende heuvel gelegen, is gebouwd in 1825. Aanvankelijk had het één bouwlaag, maar enkele jaren later (1836) is de verdieping tot stand gekomen. In 1847 werd het huis opnieuw verbouwd door architect N. Kamperdijk uit Utrecht en kreeg het zijn huidige neoclassicistische uiterlijk.

Veel auteurs gaan ervan uit dat huis en park zijn ontworpen door J.D. Zocher jr., maar geheel zeker is dit niet.

Kopie van de (ontwerp)tekening van het park van Hoog Beek en Royen uit omstreeks 1830. In potlood zijn latere aanpassingen ingetekend, maar deze betreffen niet de slingervijver. Het water en de gebouwen zijn ingekleurd in 2020. De vijver heeft haar vorm grotendeels behouden, met uitzondering van het deel tussen het huis en de Driebergseweg. Door verbreding van de weg (ca 1970) is de vijver hier versmald. De droge sloot die de grens vormt met de huidige Amandelhof is niet ingetekend. Bron: Collectie Zeister Historisch Genootschap.

⁴² Rhoen, R.P.M., 2011. *Het Zeisterbos en buitenplaats Pavia*. Niet gepubliceerd.

Het park is in twee fasen aangelegd. De eerste fase betrof het terrein met de gebouwen en de slingerivier tussen het Kippenlaantje en de grens met buitenplaats Sparrenheuvel. In 1830 verwierf Voomborgh het naastgelegen bosperceel tussen het Kippenlaantje en de Laan van Beek en Royen. . Destijds vormde het Kippenlaantje de grens tussen het bos langs de Laan van Beek en Royen en het bouwland waarop het huis en park van Hoog Beek en Royen zijn aangelegd. De laan werd gehandhaafd en in het bos werden open plekken en kronkelpaden aangelegd die aansloten op het al bestaande padenpatroon.

Het park van Hoog Beek en Royen aan de achterkant van het huis. Prent van A. Wijnautz uit 1836, Het Utrechts Archief, inventarisnummer 062514. Vlak achter het standpunt van de kunstenaar bevindt zich een heuvel (waar nu een folly in de vorm van een lage vuurtoren staat voor de manifestatie Zeist aan Zee) van waaruit men een prachtig uitzicht over de tuin heeft. Op de voorgrond de beek, die zich verderop verbreedt en geleidelijk door een boomgroep aan het zicht onttrokken wordt. Aan de rechteroever zien we vrij dichte beplanting, met een zware eikensingel, links een grote licht glooiende weide, ingericht als hertenkamp, met solitaire bomen en boomgroepen en het huis op de achtergrond.

De landschapsarchitect ontwierp het park in de late landschapsstijl. In tegenstelling tot de beslotenheid en kleinschaligheid van de vroege landschapsstijl kenmerkt de late landschapsstijl zich in grote gebaren: grote open weilanden, onderbroken door solitaire bomen en boomgroepen, grote slingerende waterpartijen en ruime doorzichten. Voor deze grote gebaren was echter geen ruimte op het terrein dat de heer Albert Voomborgh in 1825 kocht. De langwerpige kavel was ongeveer 7 ha groot, enkele jaren later verkreeg Voomborgh de aangrenzende bospercelen tussen het Kippenlaantje en de Laan van Beek en Royen, alsmede het Zeisterbos. Het ontwerp is gericht op het oorspronkelijke perceel en is een compromis tussen de 'grote gebaren' en de wens om zoveel mogelijk variatie te bieden in de kleine en

grote rondwandelingen vanuit het huis. Het huis is zo geplaatst dat er een betrekkelijk kleine voortuin aan de Driebergseweg ontstond met de westelijke uitloper van de slingervijver als afscheiding. Aan de achterkant werd een grote langgerekte open ruimte gecreëerd, omsloten door bos en onderbroken door boomgroepen, solitaire bomen en bloem- en heesterperken. De slingervijver is één van de belangrijkste elementen van de aanleg. Het water komt aan de noordoostkant als een bescheiden beekje het park binnen. De open ruimte in, maakt een bocht naar het huis en verbreedt zich daar. Vanuit het huis gezien vormt de vijver het linkerdeel van de ruimte, met een smalle oever die overgaat in bos. Over het water heen kijkt men naar een kunstmatige heuvel, waar nu de 'vuurtoren' staat. Het rechterdeel is vooral weiland dat vroeger als hertenkamp was ingericht.

Huidige topografie.

Dichtbij het huis is de vijver op zijn breedst, naar het oosten ligt een grote slinger die steeds smaller wordt en eindigt bij een betonnen stuw in de verder kaarsrechte droge sloot tussen de buitenplaats en het terrein van zorginstelling Amandelhof. Waarvoor deze stuw heeft gediend is niet bekend. De droge sloot loopt door tot aan de Arnhemse Bovenweg.

De brede slingervijver bij het huis met beschoeiing (links) en rechts de betonnen stuw in de sloot bij de Amandelhof. Boven de stuw zien we een regenwaterafvoer van de Amandelhof.

Aan de voorkant van het huis eindigt de vijver bij de Driebergseweg. Volgens de waterstaatkaart uit 1952-1953 waterde de vijver via een grondduiker en een (inmiddels grotendeels gedempte) sloot aan de Lageweg af op de Karpervijver.

De voortuin van Hoog Beek en Royen vanaf de Driebergseweg gezien, omstreeks 1910, met bloemperken, exoten en het rondgaande pad aan de binnenzijde van de slingervijver, een deel van de kleine rondwandeling rond het huis. Het huis zelf wordt weerspiegeld in de westelijke uitloper van de vijver. Bron: Collectie Zeister Historisch Genootschap.

In 1933 overleed eigenaresse jonkvrouwe A.H.C. van Loon en in 1940 de laatste vruchtgebruikster, gravin A.H.A. van Bylandt. In haar testament gaf mevrouw Van Loon de gemeente Zeist het recht om het landgoed te kopen voor de taxatiewaarde, met de verplichting het landgoed veertig jaar in zijn geheel in stand te houden. Hiervan uitgezonderd was van een strook grond langs de Arnhemse Bovenweg, die als bouwgrond zou worden verkocht. De gemeente liet het goed taxeren in 1941, wilde of kon de buitenplaats niet kopen en verwierp vervolgens het gelegateerde recht⁴³. In het testament was bepaald dat als de gemeente of andere genoemden het landgoed niet zouden kopen, het Utrechts Landschap in staat zou worden gesteld de buitenplaats voor de helft van de getaxeerde waarde te kopen. Dit gebeurde in 1941, met behulp van een lening van de gemeente Zeist⁴⁴. Het park is aangewezen als een beschermd Rijksmonument. In de redengevende beschrijving van het Monumentenregister wordt de volgende motivering gegeven: *'Het park van Hoog Beek en Royen is cultuurhistorisch van belang als goed en nog zeer gaaf voorbeeld van een compleet, vroeg 19de eeuws landschapspark met slingervijver, padenpatroon met typerende rondwandeling, open ruimte met fraaie reliëfwerking, zichtlijnen, parkbosgedeelten etc. Voorts is het park van belang vanwege de*

⁴³ Gemeentebestuur Zeist 1906-1945, toegangsnummer 1024, inventarisnummer 1623.

⁴⁴ Gemeentebestuur Zeist 1906-1945, toegangsnummer 1024, inventarisnummer 233.

*ensemblewaarde en de markante ligging nabij de bebouwde kom van Zeist en deel uitmakend van de Stichtse Lustwarande*⁴⁵.

Achter het huis zorgt de beschoeiing voor een scherpe grens tussen water en oever. Aan de voorkant wordt de natuur wat minder in toom gehouden waardoor riet en andere oeverplanten de scherpe belijning van de vijver verhullen. Deze beplanting wordt om de elke jaar gemaaid⁴⁶.

Verlanging van de vijver ten westen van de dam naar het landhuis.

⁴⁵ Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Monumentenregister.

⁴⁶ Mondelinge mededeling van de heer Joris Hellevoort, Utrechts Landschap.

7.3 Pavia

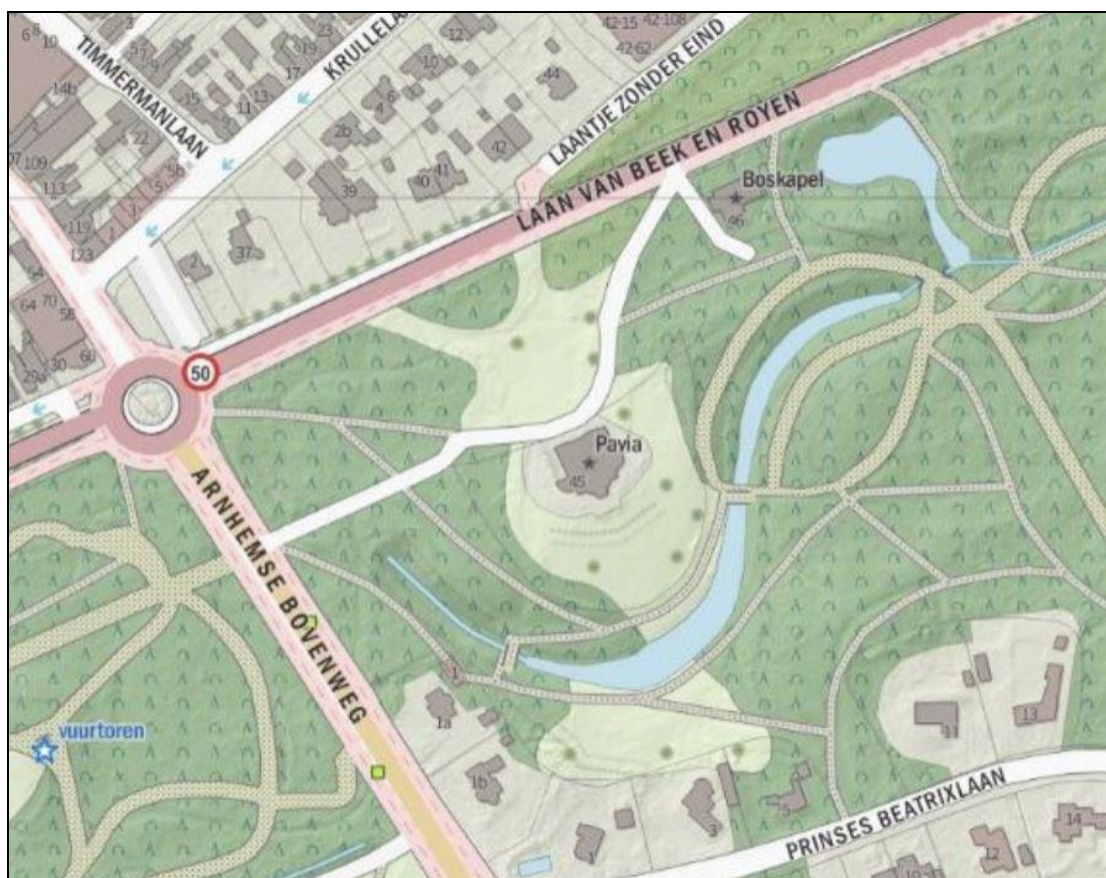
De achterkant van het op een kunstmatige glooiing aangelegde huis Pavia. Aan weerszijden van de slingervijver loopt een wandelpad en over de vijver ligt een monumentale eclectische brug met siervazen, die in de loop van de tijd verdwenen is. Gravure uit 1869 van P.J. Lutgers. Bron: Het Utrechts Archief, catalogusnummer 135874.

De achterkant van Pavia anno 2020. De eik is volwassen geworden en het pad is bewaard gebleven, de ronde bloemperken zijn verdwenen.

Omstreeks 1861 werd ten noorden van de Arnhemse Bovenweg een nieuwe buitenplaats gesticht. Op een terrein van ongeveer dertien ha, grenzend aan Hoog Beek en Royen, liet het echtpaar Aletta

Cornelia Anna Pauw van Wioldrecht-Voombergh (1828-1913) en mr. Matthieu Christiaan Hendrik ridder Pauw van Wioldrecht (1816-1895) de buitenplaats Pavia aanleggen. Het omringende landschapspark met slingervijver is ontworpen door boomkweker en tuinarchitect Jan Copijn. Een ontwerptekening is niet bewaard gebleven. Bij de buitenplaats behoorden een koetshuis aan de Laan van Beek en Royen, nu bekend als de Boskapel, een tuinmanswoning, een chalet en een “zeer fraai van hout op steenen voet gebouwde villa”, ook bekend als het Noorse huis, uit circa 1886. Het laatste stond aan de Arnhemse Bovenweg en is vóór 1945 afgebroken in het kader van plannen voor een nieuwe uitbreidingswijk van Zeist, waarvan uiteindelijk alleen de Prinses Beatrixlaan is gerealiseerd.

Topografische kaart van Pavia.

In het ontwerp van Copijn verdween de 'Sloot', het rechte deel van de beek tussen de Lange Kom en de Arnhemse Bovenweg. In plaats daarvan legde hij een grote slingervijver aan die aan de zuidkant van het huis loopt. De grond die hierbij vrijkwam werd gebruikt om de glooiingen in het terrein aan te brengen. Het ontwerpprincipe lijkt op dat van Hoog Beek en Royen. De vijver begint als een kleine beek bij de duiker die het water uit de Lange Kom aanvoert. Het eerste deel van de beek, in een smal dalletje, loopt in een bocht door het bos tot aan een rustieke houten brug. Daar opent het dalletje zich en gaat over in zacht glooiende gazons. De vijver verbreedt zich hier, aan de zuidkant van het op een glooiing gelegen huis. De vijver gaat in een halve cirkel om het huis heen en eindigt als een smal water in het bos tussen het huis en de Arnhemse Bovenweg. Het padenpatroon is deels aangepast aan deze bochten in de vijver. Het toepassen van deze cirkelsegmenten is kenmerkend voor het werk van Jan Copijn en zijn zoon Hendrik, die ook op Pavia heeft gewerkt. Rond het huis liggen grote gazons, met solitaire bomen en ronde bloemperken, omgeven door bos waarin een vijftal zichtlijnen zijn uitgespaard. Twee bruggen overspannen de vijver waarvan de houten brug met ijzeren leuning, aan de zuidwestkant van het huis, oorspronkelijk is.

Het voormalige koetshuis. In 1946 kocht de Hervormde Gemeente dit koetshuis, en nam het voor erediensten in gebruik met als naam Boskapel. In de jaren 1960 en 1970 is de kapel gebruikt voor jongerendiensten. Buiten gebruik gesteld als Hervormde kerk ca 1984, sinds 1986 is dit gebouw eigendom van het Koninklijk Harmoniegezelschap O.B.K. ('Oefening Baart Kunst').

Het breedste deel van de slingervijver.

Een van de zichtlijnen van Pavia.

Het uitgestrekte Zeisterbos, dat vroeger deel had uitgemaakt van de buitenplaats Beek en Royen, bleef aanvankelijk in eigendom van mevrouw A.H Voomborgh-van Loon, moeder van mevrouw Pauw van Wieldrecht-Voomborgh⁴⁷. Na de dood van haar moeder erfde mevrouw Pauw van Wieldrecht-Voomborgh het grote bosgebied.

Pavia, oostelijke deel van de slingervijver met bruggetje.

⁴⁷ Rhoen, R.P.M., 2011. *Het Zeisterbos en de buitenplaats Pavia*. Niet gepubliceerd.

In de jaren 1938-39 vond de verkoop van Pavia plaats. Het huis en de omliggende gronden werden aangekocht door een particulier, de gemeente verwierf de rest van het terrein. Het park hield ze in haar bezit, de rest van het terrein is verkaveld als villapark Pavia (Charlotte de Bourbonlaan en Prinses Beatrixlaan). De gemeente Zeist schreef in 1939: *De natuurstrook, welke in dit plan is ontworpen, omvat het landschappelijk mooiste deel der buitenplaats en zal het Zeisterbosch door een strook met een gemiddelde breedte van ca 200 m. tot den Arnhemse Bovenweg verlengen. In dit deel is ook de aanwezige vijver, die een schakel vormt met den waterloop, welke de vijver in het Zeisterbosch verbindt met de Zeister- en Bilsche Grift, opgenomen, terwijl het bestaande gebouw Pavia zal worden gehandhaafd*⁴⁸.

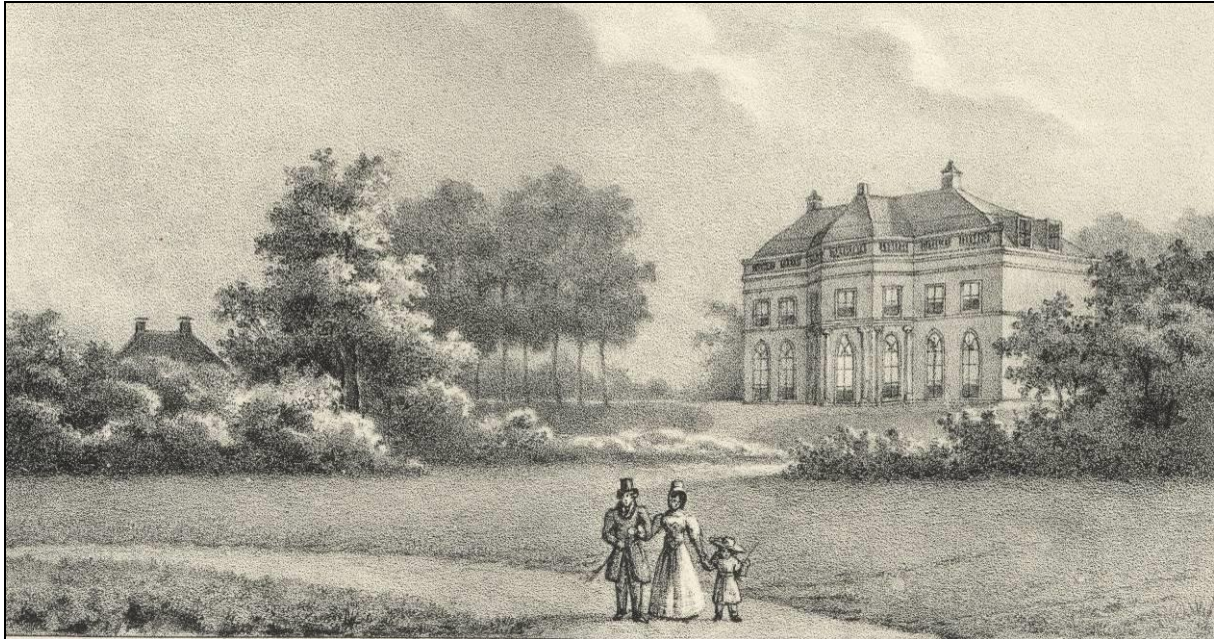
Het park, het huis en de duiventoren zijn aangewezen als beschermde rijksmonumenten.

Brochure van het villapark 'Pavia', 1939. Bron: Gemeentearchief Zeist.

⁴⁸Gemeentebestuur Zeist 1906-1945, toegangsnummer 1024, inventarisnummer 233.

7.4 Schoonoord

Gezicht vanuit het zuiden op de achtergevel en zijgevel van het huis Schoonoord te Zeist van T. Soeterik in 1829. HUA, catalogus-nummer 201966. Op de voorgrond zien we een laaggelegen terrein dat aansluit op de afgetichelde gronden langs de Blikkenburgervaart. Een steilrand vormt de grens met de niet-afgegraven gronden waarop het huis staat.

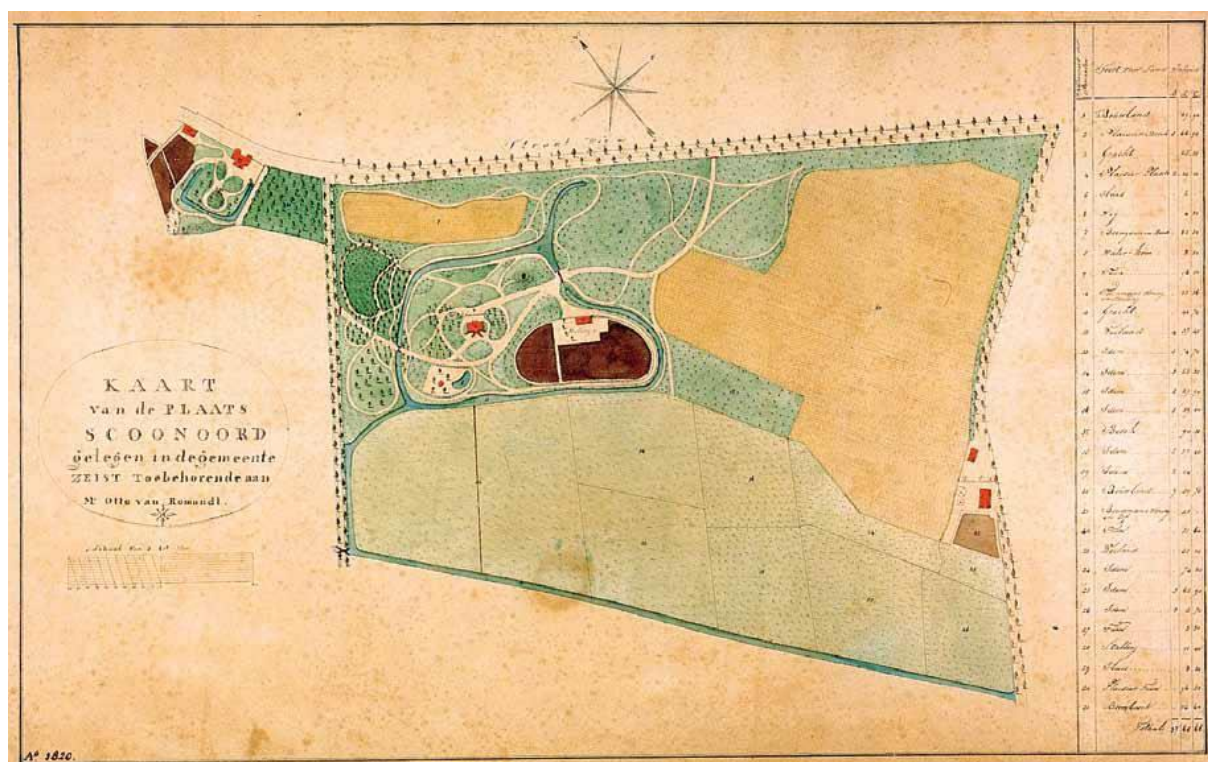
De buitenplaats Schoonoord ligt op het land van vroegere boerderij De Preeckstoel, een boerderij van het adellijke Vrouwenklooster bij De Bilt⁴⁹. Het land van De Preeckstoel lag tussen de Blikkenburgervaart en de huidige Driebergseweg. Na de reformatie zijn de kloosterbezittingen geconfisqueerd, de eigendommen van het Vrouwenklooster kwamen in handen van de Ridderschap van Utrecht. In 1695 kwam De Preeckstoel in de verkoop: *'Een hofstede genaamt de Preeckstoel, met huys, bergh en schuyr, mitsgaders 21 mergens so wey als bouwland gelegen onder Zeist.'* Het bouwland lag op de enkeerdgronden langs de Driebergseweg, de weilanden op de lagere en deels afgetichelde gronden bij de Blikkenburgervaart. De boerderij werd gekocht door het heer van Zeist, graaf Willem Adriaan van Nassau Odijk. Na de dood van Van Laer in 1816, die toen zowel Slot Zeist als Beek en Royen bezat, werden zijn uitgestrekte bezittingen in delen verkocht. De Utrechtse patriciër Otto van Romondt kocht De Preeckstoel in 1818 en liet het omvormen tot een buitenplaats, die hij Schoonoord noemde. Architect F.C.E van Embden ontwierp het in 1819 gebouwde landhuis. Kort daarna kocht Van Romondt de villa op het aangrenzende perceel dat de naam Klein Schoonoord kreeg. Beide huizen hadden een park in landschapsstijl. Het is niet geheel duidelijk wie het park van Schoonoord heeft ontworpen. Zowel J.D. Zocher jr. als Hendrik van Lunteren worden genoemd.

Klein Schoonoord aan de Driebergseweg, prentbriefkaart uit omstreeks 1905. HUA catalogusnummer 15547.

⁴⁹ In 1566 omschreven als "een hofstede, bauwinge mette hujsinge ende getimmer daerop staende, van oudts genaemt die Preeckstoel, met XXIII mergen lants daeraen behoorende" Bron: Hinsbergen, 1957 e.v., deel 2,

De ontwerp-tekening uit 1820 van het park en de bebouwing is bewaard gebleven. Het ontwerp bestaat uit een centraal gelegen huis met een park dat doorkruist wordt door slingerende paden. Ten oosten en westen van het huis zijn bosjes ingetekend waardoor het uitzicht vanuit het huis zich beperkte tot de noord- en de zuidzijde. Rechts van het huis ligt de grote ovale moestuin met daarbij een tuinmanswoning annex stalling. Rondom dit complex ligt een smalle slingerende vijver met een uitloper naar de Dribergseweg. In het zuiden heeft de vijver een aftakking naar de Blikkenburgervaart. Vlakbij dit punt is een open plek met een theekoepel ingetekend, met een kleine niervormige vijver erbij. De rest van het eiland bestaat uit *terrein van vermaak*, zoals dat in de Oorspronkelijke Aanwijzende Tafels van het kadaster werd aangeduid. Dit was een park bestaande uit een afwisseling van gazon, boomgroepen en struiken doorsneden met slingerpaden. Wat opvalt is dat de vrij smalle vijver geen prominente rol in het ontwerp heeft gekregen, wat bij Hoog Beek en Royen en Pavia wel het geval is. Uiteraard is het water wel gebruikt voor de vele wandelpaden die langs de verschillende taferelen van het landschap voerden. Twee bruggen lagen er over de vijver: naar de Blikkenburgerlaan en naar de Dribergseweg. De huidige bruggen liggen op dezelfde plaats.

'Kaart van de plaats Schoonoord' uit 1820 met de buitenplaatsen Schoonoord en Klein Schoonoord (links). Bron: Zeister Historisch Genootschap.

In het ontwerp is de agrarische omgeving nadrukkelijk meegenomen. En in dat opzicht sluit het ontwerp aan bij de trend in de late landschapstijl, waarbij het park geen duidelijke begrenzing kende maar geleidelijk overging in het omringende platteland. Aan de zuidkant van het huis keek men uit over brede gazons, de vijver en de graslanden van de afgevlakte gronden bij de Blikkenburgervaart. Aan de noordkant van het huis was er een breed uitzicht over gazons, de vijver en een akker, afgesloten door een bosstrook. Een veel kleinere zichtlijn liep vanuit het huis naar het oosten, langs een (nu verdwenen) heuveltje en over de uitloper van de slingerivier die bijna tot aan de Dribergseweg doorloopt. Aan het eind van dit water ligt een nog bestaande heuvel van waaruit men een mooi zicht op het huis had.

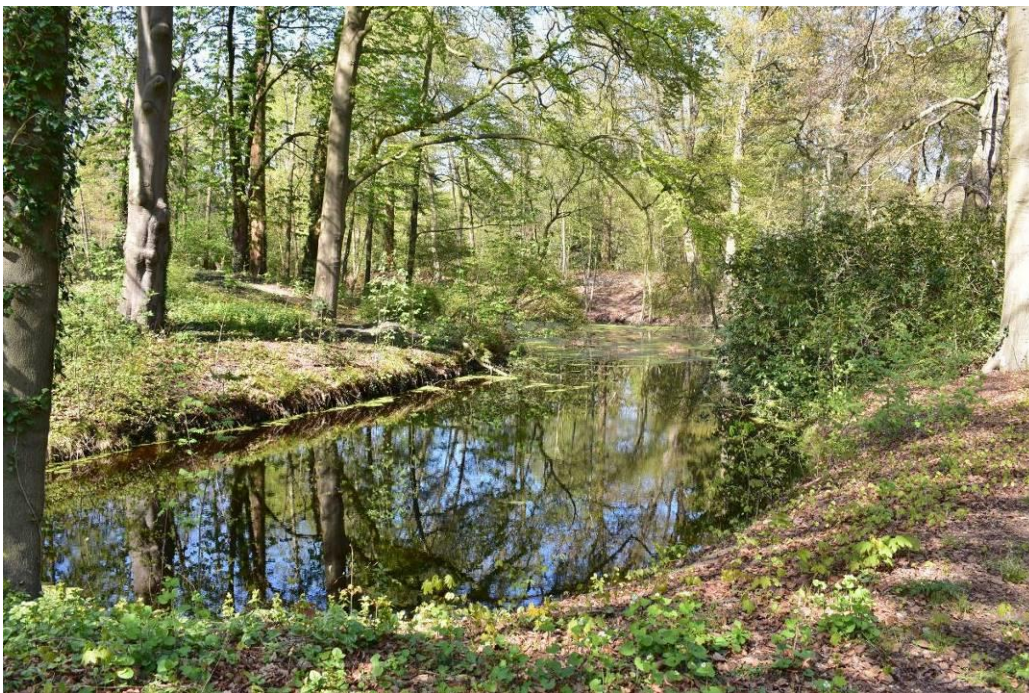
Op de kaart zijn twee akkers zichtbaar, de ene ten noorden van het landhuis (nu grasland) en een grote ten oosten van het park. Het zuiden van het landgoed bestaat uit weiland dat doorsneden is met kavelsloten. Deze brede en nu verlandde sloten zijn waarschijnlijk gegraven voor de ontzanding, ze

sluiten aan op de Blikkenburgervaart. De zuidgrens van de buitenplaats wordt gevormd door deze vaart. Ten westen van de Blikkenburgerlaan ligt de kleine buitenplaats Klein-Schoonoord.

Links: kadastrale minuut van Schoonoord uit 1826. Bron: Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. Rechts: het zuidelijke deel van de vijver met de aansluiting richting de Blikkenburgervaart.

Uit het begin van de 20ste eeuw stamt de volgende beschrijving: *'De wandelaar, die van het station Driebergen zich naar het fraaie dorp Zeist begeeft, langs den met buitenplaatsen en villa's omzoomden rijksstraatweg, zal op een minuut of 5 voor het laatste dorp een landgoed gewaar worden "Schoonoord" geheeten. Het draagt dien naam terecht. Van den weg af kan men slechts op enkele plaatsen het fraaie landgoed zien, dat daarvoor door dicht kreupelhout en een vrij groote oppervlakte bouwland is gescheiden. Hier en daar is in het eerste echter een kleine opening gelaten, juist groot genoeg om het door zwaar geboomte omgeven en zich te midden van fraaie gazons en mooie bloemperken verheffende heerenhuis te zien. Aan de achterzijde van dit heerenhuis strekt zich een groote weide uit, die een ruim uitzicht van het terras af vrij laat. De groote plaats zelf ligt geheel onder het hooge geboomte verscholen en hoeveel fraais daar te zien is, weet alleen hij, dien het vergund was er met den eigenaar rond te wandelen.'* In 1909 werd op het landgoed een internationale tuinbouwtentoonstelling georganiseerd, inclusief attractiepark.

Oostelijk deel van de slingervijver van Schoonoord.

De huidige topografie van Schoonoord. De nieuwe gebouwen hebben de oorspronkelijk vormgeving van het terrein binnen de vijvers sterk veranderd. De slingervijver zelf, de uitloper naar de Driebergseweg en de aansluiting op de Blikkenburgervaart zijn echter in vergelijking met 1820 nauwelijks veranderd. De kleine niervormige vijver bij de vroegere theekoepel staat nu in open verbinding met de vijver.

De grote akker in het oosten van het landgoed is omstreeks 1925 afgegraven, waarschijnlijk om zand te winnen voor de uitbreidingen van Zeist. In de periode 1957-1962 veranderde de buitenplaats sterk van karakter. Het Instituut voor Veeteeltkundig Onderzoek vestigde zich op het terrein in 1957 en bouwde een kantoor op de plek waar het huidige kantoor van het Wereld Natuur Fonds (WNF) staat. De nabij gelegen boerderij De Bunzing werd gesloopt om plaats te maken voor het kleine villapark De Bunsink. Een jaar nadat in 1961 het Lyceum van Zeist zich op Schoonoord vestigde is het herenhuis afgebroken voor de nieuwbouw van deze school. De inrichting van het park veranderde door deze ingrepen, maar de slingervijver bleef grotendeels intact. In 1996 verwierf Het Utrechts Landschap een groot deel van het park. Het padenpatroon (1825, met aanvullingen uit 1910) is hersteld op basis van het *Herstelplan Schoonoord* opgesteld door Willem Overmars (2006). Het landschapspark is een gemeentelijk monument⁵⁰.

⁵⁰ Stichting Het Utrechts Landschap, 2011. *Beheerplan Schoonoord, De Bunzing, Blikkenburg en Wulpenhorst 2011-2012*. De Bilt

8. Conclusies en aanbevelingen

Rustieke brug over de vijver van Hoog Beek en Royen.

8.1 Conclusies

Betekenis van de buitenplaatsen

Zeist werd vroeger omschreven als de parel van de Utrechtse Lustwarande, de zone van landgoederen en buitenplaatsen aan de zuidzijde van de Utrechtse Heuvelrug, die zich uitstrekt van De Bilt tot Rhenen. De grote buitenplaatsen Slot Zeist en Beek en Royen namen door hun omvang, hun ouderdom en door hun aanleg hierin een bijzondere plaats in. De buitenplaatsen Hoog Beek en Royen, Schoonoord en Pavia zijn bescheidener in omvang en passen in de reeks van negentiende-eeuwse buitenplaatsen die langs en bij de Dribergseweg werden gesticht.

In de loop van de negentiende en het begin van de twintigste eeuw zijn veel van de Zeister buitenplaatsen verloren gegaan doordat ze werden opgesplitst of omgevormd tot villaparken. Het Voorbos van Slot Zeist is vrijwel geheel door woningbouw ingenomen, waarbij alleen de hoofdstructuur van de vroegere aanleg bewaard is gebleven. Een zelfde lot dreigde het Zeisterbos, het oude bos van buitenplaats Beek en Royen, toen dat in 1913 te koop werd aangeboden. Dank zij de aankoop door de gemeente is dit bos – met de Zeisterbeek – behouden. Thans vormt dit bos door zijn uitgestrektheid en het gaaf bewaard gebleven patroon van lanen en paden een van de meest imposante voorbeelden van achttiende-eeuwse landschapsarchitectuur van ons land.

Ook de kleine buitenplaatsen Hoog Beek en Royen en Pavia zijn bewaard gebleven: Hoog Beek en Royen kwam in 1941 in handen van het Utrechts Landschap, Pavia is in 1939 door de gemeente aangekocht. Hierdoor bleven de monumentale herenhuizen met koetshuizen bewaard en was het voortbestaan van de landschapsparken gewaarborgd. *Het park van Pavia is van architectuurhistorische*

waarde als goed en gaaf voorbeeld van een klein negentiende-eeuws landschapspark naar ontwerp van J. Copijn, dat bepaald wordt door de wisselwerking tussen de verschillende parkelementen⁵¹. Interessant is dat de parken van Pavia en Hoog Beek en Royen qua ontwerpprincipes erg op elkaar lijken. We zien dat terug in de vormgeving van de vijvers, de wijze waarop heuvels en glooiingen zijn aangebracht en de rol die het water speelt in de zichtlijnen en de beleving van de parken.

De slingervijver, het park en het herenhuis van Pavia.

Bij Schoonoord is het buitenplaatskarakter minder goed bewaard gebleven. Het herenhuis is afgebroken in 1962, het aangrenzende Klein Schoonoord onderging hetzelfde lot in 1965. Slecht een koetshuis (Lageweg 1) herinnert aan de vroegere situatie. Op het terrein van Schoonoord is de slingervijver behouden en heeft nog vrijwel de vorm uit het begin van de negentiende eeuw. Het terrein binnen deze vijver is voor een groot deel ingenomen door de bebouwing van het Openbaar Lyceum Zeist (NUOVO scholengroep). Van de vroegere inrichting van deze ruimte is niets meer te herkennen.

Het huidige watersysteem

We hebben niet precies kunnen achterhalen hoe de afwatering van het Zeisterbos functioneert. Duidelijk is wel dat er overlopen en duikers zijn waardoor het water in principe vanaf de Koekepan tot aan de Karpervijver zou kunnen stromen, via de Ronde Kom (met stuw en overloop), de Lange Kom met overloop naar de vijver van Pavia, vandaar via een duiker naar de droge sloot en de vijver van Hoog Beek en Royen en vervolgens via duikers en een stukje open water naar de Karpervijver. Of dit systeem in de praktijk ook werkt is ons niet bekend. Niet duidelijk is of er nog andere afvoermogelijkheden zijn voor overtollig water uit de Ronde Kom en de Lange Kom.

⁵¹ Monumentenregister van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, complexnummer 510202.

Achter de brug over de vijver van Pavia bevindt zich de inlaat van de duiker die het overtollige water afvoert naar de vijver van Hoog Beek en Royen.

Het Zeisterbos

De achttiende-eeuwse aanleg met de bijzondere lanen- en padenstructuur en landschapselementen als uitzichtpunten, vijvers, kommen en verdiepte wandelpaden heeft een grote tuinhistorische betekenis. Zeist is voor een belangrijk deel gestructureerd door de lanen en zichtlijnen van de grote buitenplaatsen Slot Zeist en Beek en Royen. Toen de gemeente het Zeisterbos in handen kreeg was het nog grotendeels productiebos, met eikenhakhout en percelen met grove den. Een productiebos met belangrijke cultuurhistorische waarden. Zeist heeft er verstandig aangedaan om advies te vragen aan Hendrik Copijn. Copijn was er getuige van hoe zijn vader het park van Pavia aanlegde en besepte dat je het Zeisterbos niet vanuit bosbouwkundig oogpunt moest benaderen. Het was toen al een bos met een grote recreatieve betekenis. Zijn uitgangspunt was de esthetiek en zijn aanbevelingen waren erop gericht de belevingswaarde van het bos te vergroten en de diversiteit van de begroeiing te doen toenemen. Op zo'n manier schiep hij voorwaarden om het landschapspark van Pavia harmonieus te laten overgaan in een voor bezoekers aantrekkelijk bosgebied met belangrijke cultuurhistorische en natuurwaarden. Het zorgvuldige beheer van de verschillende bosbazen is hierop afgestemd geweest.

Naast de achttiende-eeuwse padenstructuur is de Zeisterbeek een belangrijk element in het Zeisterbos. De sprengkop de Koekepan en de bedding zijn goed bewaard gebleven en geven een mooi beeld van het halfnatuurlijke karakter dat een sprengbeek kenmerkt. Interessant is dat de beek was opgenomen in de formele achttiende-eeuwse aanleg en dat delen van de bedding in het begin van de negentiende eeuw aangepast zijn aan de nieuwe mode van de landschapsstijl. Beide aspecten zijn thans nog herkenbaar.

De sprengbeek als geheel is derhalve van grote cultuurhistorische betekenis als een van de weinige redelijk gaaf overgebleven sprengbeken aan de rand van de Utrechtse Heuvelrug. Voor de belevingswaarde en de leesbaarheid van het landschap is het van belang dat de beek weer gaat stromen. Daarnaast is regulier onderhoud als het schonen van de bedding en het verwijderen van

opslag van belang. Een bijzonder en zeldzaam element is de Keienbrug. We kennen geen vergelijkbare constructie in ons land. De toestand ervan is echter erbarmelijk en nauwelijks herkenbaar. Deze Keienbrug is eigenlijk meer een dam of, zo men wil, een stenige voorde in de beek. Wanneer de brug is aangelegd is niet bekend. We stellen voor de Keienbrug in oude glorie te herstellen. Herstel van dit landschapselement, waar het water van de beek overheen stroomt of doorheen sijpelt, kan een waardevol onderdeel worden van de wandeling langs de beek.

De Keienbrug in 1929. De brug is in 1919 hersteld (spelende kinderen hadden veel stenen laten weggrollen) door aan weerskanten houten palen aan te brengen.

Tenslotte: is de spreng gegraven voor extra water in de Zeistergrift of voor de slotgrachten?

Over de toenmalige waterhuishouding van Zeist weten we nog te weinig om hierover een stellige uitspraak te doen. Wel is duidelijk dat we geen aanwijzingen hebben gevonden dat de beek ooit ten zuidwesten van de Arnhemse Bovenweg heeft doorgelopen. Er is dus geen sprake van de slingerijver op Hoog Beek en Royen ontstaan is door het vergraven van de oude loop van de Zeisterbeek, zoals bij Pavia wel het geval is. Opmerkelijk is wel dat het water van de beek vroeger langs de Arnhemse Bovenweg en de huidige 2^e Hogeweg werd geleid. Het is goed mogelijk dat de Zeisterbeek er al was voordat Slot Zeist werd aangelegd en diende om water aan te voeren naar de haven aan de Waterigeweg, mogelijk samen met andere waterlopen als de Karsbeek en de 'Watersource'.

Het lijkt waarschijnlijk dat deze loop al aanwezig was voordat de gronden ten noordoosten van de 2^e Hogeweg en Arnhemse Bovenweg door de Staten van Utrecht werden verkocht. Dit gebeurde omstreeks 1730, toen de buitenplaats Beek en Royen werd aangelegd en de aangrenzende gronden

(ten westen van het Mooie Laantje, de huidige Professor Lorentzlaan) aan Slot Zeist werden toegevoegd. Als de eigenaren van Beek en Royen vrijuit over het water hadden kunnen beschikken zouden ze dit ongetwijfeld een grotere rol hebben toegedacht in het landschappelijke ontwerp dan ze in werkelijkheid gedaan hebben.

Samenvattend: we neigen ertoe te veronderstellen dat de sprengbeek er al was voordat Slot Zeist werd aangelegd en diende voor wateraanvoer in de haven van Zeist. De eigenaren van Slot Zeist hebben kennelijk op enig moment toestemming gekregen om het water van de beek te gebruiken om de vijvers bij 't Rond en de Karpervijver te voeden.

De Koekepan met links de 'steel' van de pan.

8.2 Hoe krijgen we weer water in de Zeisterbeek?

Een belangrijk element in het bos is de Zeisterbeek. We hebben gezien dat de beek in de loop der tijden verschillende functies heeft gehad. In de aanleg van Beek en Royen had de beek een strak beloop en maakte deel uit van een kenmerkend element uit die periode, namelijk als een 'poot' van een ganzenvoet. De andere poot was de Torenlaan, thans Laantje zonder Eind geheten. Toen de landschapsstijl haar intrede deed moest de beek meebewegen met de nieuwe mode en kreeg slingers. Beide aspecten zien we nog in het beloop van de beek terug.

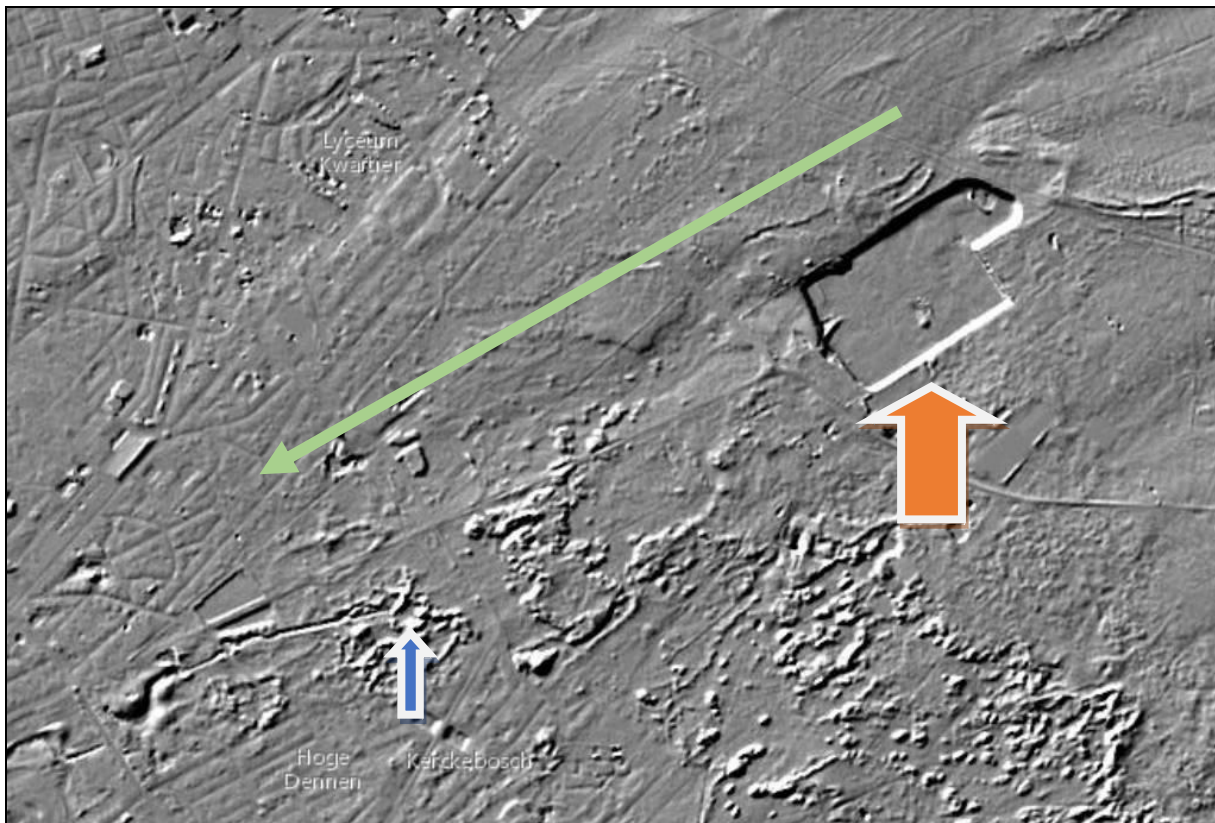

De Koekepan in betere tijden (1906). Bron: collectie Zeister Historisch Genootschap.

De sprenkbeek heeft veel van haar charme verloren doordat ze geen water meer voert. De poging die in 1914 is ondernomen om meer water te laten opwellen in de Koekepan was niet succesvol. Later zijn dit soort acties niet meer ondernomen, maar af en toe kwam het probleem van de grotendeels droge beek weer tevoorschijn. Bij de begrotingsbehandeling van Zeist in 1956 werd opgemerkt dat: *... de toestand van het Zeisterbos beschamend is en dat het bos er treurig uitziet. ... Het Zeisterbos zou er zeer op vooruitgaan en ook het vreemdelingenverkeer zou dit ten goede komen, als de z.g. Koekepan regelmatig van water werd voorzien, zo merkte een raadslid op. Juist een dergelijke waterspiegelings zou het bos een grotere aantrekkelijkheid geven. Door aanleg van pompen moet een verbetering in de watervoorziening mogelijk zijn.* Aan deze hartenkreet van het Zeister raadslid is geen vervolg gegeven.

In hoofdstuk 4 hebben we aangegeven dat de grondwaterstandsval in de ruimere omgeving het functioneren van de sprenkop en de aanwezigheid van stromend water in de beek belemmert. Aan alle kanten wordt er getrokken aan het grondwater en worden de grondwaterbewegingen gefrustreerd. In het kader van het onderhavige onderzoek hebben wij geen hydrologisch onderzoek gedaan, de invloeden op de grondwaterbewegingen zijn slechts kwalitatief beschreven. De grote drinkwaterwinning aan de Bergweg onttrekt water uit de diepere grondlagen, maar door het ontbreken van afsluitende lagen is er geen sprake van gescheiden watervoerende pakketten. De invloed van de waterwinning zal

zich dus ook uitstrekken tot het minder diepe grondwater. Voor de oppervlakkige grondwaterbewegingen is de aanwezigheid van de diepe ontgraving van De Krakeling een probleem. Het oppervlak in deze voormalige zandgroeve ligt op ongeveer 5 meter boven NAP, ongeveer twee meter lager dan de sprengkop van de Zeisterbeek. De grondwaterstroom beweegt zich van noordoost (de hogere delen van de stuwwal) naar het zuidwesten in de richting van de Kromme Rijn. Het oppervlakkige grondwater wordt afgevangen in het diepe gat van De Krakeling en krijgt dus geen kans om als kwelwater op te wellen in de sprengkop⁵².

Dit kaartje van het Actueel Hoogtebestand Nederland (AHN) laat het diepe 'gat' zien van de ontgraving bij De Krakeling (oranje pijl). De sprengkop (blauwe pijl) ligt hoger dan het maaiveld in De Krakeling. De lange groene pijl geeft schematisch de richting van de grondwaterbeweging aan.

Daar komen twee aspecten bij die dit proces nog versterken: bebossing op de hoge terreinen en peilverlaging in de lager gelegen landbouwpercelen. Op de hogere gronden zijn de afgelopen twee eeuwen steeds meer heidevelden omgezet in bos. Hierdoor is de verdamping sterk toegenomen en kan er minder neerslagwater de bodem indringen om het grondwater aan te vullen. De ontwatering (peilverlaging en snelle waterafvoer bij neerslag) in de gronden in de overgangszone van zand naar klei, aan de voet van de Utrechtse Heuvelrug, heeft ongetwijfeld bijgedragen aan de daling van de grondwaterspiegel op de hogere gronden.

We kunnen op grond van het voorgaande stellen dat een natuurlijk functioneren van de Zeisterbeek als sprengbeek niet mogelijk is zonder rigoureuze maatregelen te nemen (zoals het staken van de grondwaterwinning en het opnieuw opvullen van De Krakeling). Wat kunnen we wel doen om de beek weer van water te voorzien?

⁵² De afgraving bij De Krakeling is niet de enige. Ook bij sportcomplex Schaerweijde (aan het eind van de Verlengde Slotlaan) bevindt zich een grote zandafgraving uit de jaren 80 en 90.

De Zeisterbeek in 1909. Bron: Collectie Zeister Historisch Genootschap.

1. Bedding ondoorlatend maken door leem of folie zodat regenwater zoveel mogelijk wordt vastgehouden. Hiervoor moet de bedding op één niveau worden gebracht of in enkele vakken worden verdeeld, waarbij de herstelde Keienbrug wellicht kan worden gebruikt.
2. Beek verdiepen. Als de hele bedding van de beek verdiept wordt, zodanig dat het grondwaterniveau wordt aangesneden, wordt de beek weer watervoerend en gaat misschien weer een beetje stromen. Als deze maatregel wordt overwogen zal onderzocht moet worden of deze optie reëel is, tot hoever de nieuwe bedding moet worden uitgegraven en welke nadelige gevolgen dit zal hebben op lager gelegen kwelafhankelijke natuurterreinen in de overgangszone van zand naar klei.
3. Verlengen van de beek. Als de beek stroomopwaarts wordt verlengd wordt op een gegeven moment het grondwater bereikt en kan de beek weer gaan stromen. Hier treedt in feite hetzelfde nadeel op als bij verdieping van de bedding: als de beek gaat stromen wordt het water oppervlakkig afgevoerd en is er (nog) minder grondwater beschikbaar voor de kwelafhankelijke natuurterreinen.
4. Het omvormen van bos. Door het (geleidelijk) vervangen van de dennenbossen kan de verdamping worden verminderd en krijgt meer neerslagwater de kans om in te zijgen en het grondwater te voeden. Het effect zal echter beperkt zijn. Naaldbos verdampt wel meer vocht dan loofbos, maar de verschillen zijn niet groot (naaldbos verdampt 672 mm per jaar, loofbos

611 mm). Ter vergelijking: kale grond verdampt 215 mm per jaar⁵³. Met het omvormen van het bos gaat de beek niet opnieuw stromen.

5. Water van elders aanvoeren. In sommige sprengen bij Het Loo in Apeldoorn wordt water opgepompt of van elders aangevoerd om het beeld van een stromende sprengbeek terug te krijgen. Grondwater oppompen leidt tot dezelfde problemen als onder de punten 2 en 3 geschetst. Water van elders aanvoeren⁵⁴ (mits van goede kwaliteit) en in droge tijden rondpompen veroorzaakt de minste problemen wat grondwater betreft. Om wegzijging van water te voorkomen kan worden overwogen de bedding met folie, klei of leem dicht te maken.

Grote delen van de Zeisterbeek staan droog. Op enkele plekken (zoals hier bij het Hangijzer) is ondanks de droogte van maart en april 2020 nog wat water blijven staan. Van stroming is echter al geruime tijd geen sprake meer.

⁵³ Massop, H.TH.L., P.J.T. van Brakel, T. Kroon, J.G.Kroes, A. Tiktak & G. Werkman, 2005. *Op zoek naar de 'ware' neerslag en verdamping*. Pagina 57. Wageningen

⁵⁴ Wellicht kan hier water uit De Krakeling of hemelwaterafvoer uit nabijgelegen wijken voor gebruikt worden.

8.3 De vijvers van de buitenplaatsen

De slingervijvers van Pavia en Hoog Beek en Royen zijn aangelegd en vormgegeven in nauwe relatie met de bebouwing in de vorm van de beide landhuizen en bijgebouwen. Bij beide buitenplaatsen is de relatie tussen het park en het landhuis bewaard gebleven. Zichtlijnen van en naar het huis, uitzichtpunten aan het water, alles in de parken oogt wel natuurlijk maar is nadrukkelijk door de ontwerper geregisseerd. Hierbij is een enigszins strakke begrenzing van water, gazons en boomgroepen van groot belang. Wij stellen daarom voor glooiende overgangen aan te brengen op een zodanige wijze dat de contouren van de vijver goed zichtbaar blijven en een zodanig beheer te voeren dat er geen verlanding optreedt die het beeld van de parkaanleg zou vertroebelen. Bij steile oevers op plekken met veel betreding kan beschoeiing overwogen worden.

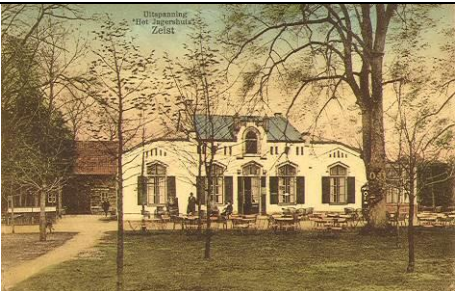

De vijver van Hoog Beek en Royen op een foto van omstreeks 1920. Het water stond hoger dan tegenwoordig het geval is en de oevers liepen geleidelijk over in het water, er is geen beschoeiing. Bron: Collectie Zeister Historisch Genootschap.

Anders ligt dit in het geval van Schoonoord. Een deel van het park is bewaard gebleven, maar in de kern (het eiland dat omsloten wordt door de vijver) is de vroegere relatie tussen de vormgeving van het park en de gebouwen verloren gegaan, mede doordat de oorspronkelijke gebouwen zijn afgebroken en vervangen zijn door de huidige schoolgebouwen. Gelukkig is de slingervijver vrijwel onaangetast gebleven. Omdat het buitenplaatskarakter grotendeels verloren is gegaan is het niet nodig om hier een scherpe belijning van het water aan te brengen of in stand te houden. Een geleidelijke evolutie tot natuurvriendelijke oevers kan worden overwogen.

8.4 Waardering van en aanbevelingen voor individuele elementen

Naam en beschrijving	Foto	Waardering en aanbevelingen
<p>Bosvijver</p> <p>De Bosvijver is aangelegd als esthetisch element in het Laantje zonder Eind, essentieel element de aanleg van Beek en Royen</p>		<p>Waardering: hoge intrinsieke waarde, hoge ensemblewaarde. Essentieel element in de formele aanleg van Beek en Royen, relatie met Laantje zonder Eind en Groene Bergje.</p> <p>Aanbeveling: behoud vorm en zorg ervoor dat de vijver watervoerend blijft.</p>
<p>Laantje zonder Eind</p> <p>Kaarsrecht onverhard pad, onderdeel van ganzenvoet en georiënteerd op de Lange Jan in Amersfoort</p>		<p>Waardering: hoge intrinsieke waarde, hoge ensemblewaarde. Essentieel element in de formele aanleg van Beek en Royen (onderdeel van de ganzenvoet), relatie met Bosvijver.</p> <p>Aanbeveling: behoud van het rechte tracé, behoud van het onverharde karakter, versterking laankarakter.</p>
<p>Groene Bergje</p> <p>Met de grond die vrijkwam bij het graven van de Bosvijver is het Groene Bergje opgeworpen. Uitzicht op de Bosvijver.</p>		<p>Waardering: middelhoge intrinsieke waarde, hoge ensemblewaarde. Belangrijk element in de formele aanleg van Beek en Royen, relatie met Bosvijver en Jagershuis.</p> <p>Aanbeveling: behoud vorm en zorg ervoor dat het zicht op de Bosvijver vrij blijft.</p>
<p>Bosvijver uitbreiding</p> <p>In 1935 is de uitbreiding tot stand gekomen als werkverschaffingsproject. De motivering voor het graven van deze plas is ons niet bekend.</p>		<p>Waardering: middelhoge intrinsieke waarde, lage ensemblewaarde.</p> <p>Aanbeveling: geen.</p>

<p>Jagershuis</p> <p>Rond 1835 is het huis gebouwd dat al gauw als herberg een toeristisch trekpleister werd. Neogotische stijl, door vele aanbouwen nauwelijks zichtbaar.</p>	 <p>Ansichtkaart 1931. Bron: Zeister Historisch Genootschap</p>	<p>Waardering: middelhoge bouwhistorische waarde, hoge ensemblewaarde en herinneringswaarde.</p> <p>Aanbeveling: zo mogelijk aanbouwen verwijderen.</p>
<p>Franse Put</p> <p>De Franse Put is gegraven in opdracht van Albert Voombergh om wateroverlast bij de Krakelingweg tegen te gaan. Mogelijk was hij van plan de Zeisterbeek tot hier te verlengen.</p>	 <p>Foto: Collectie Zeister Historisch Genootschap.</p>	<p>Waardering: lage intrinsieke waarde, interessant onderdeel van de hele watergeschiedenis van de Zeisterbeek.</p> <p>Aanbeveling: vergroting van de belevingswaarde van de voormalige put, eventueel weer watervoerend maken.</p>
<p>Koekepan</p> <p>De Koekepan is de sprengkop. Tot hier heeft men de beek ingegraven in het zandlichaam. De 'steel' van de pan loopt kaarsrecht naar het Hangijzer.</p>		<p>Waardering: hoge intrinsieke waarde, essentieel element in het systeem van de Zeisterbeek.</p> <p>Aanbeveling: behoud van vorm en functie.</p>
<p>Hangijzer</p> <p>Het Hangijzer is een bocht in de beek die hier rond een stuifduin is gelegd. Een brede kom is mogelijk de eerste sprengkop geweest voordat de beek verlengd werd tot de Koekepan.</p>		<p>Waardering: hoge intrinsieke waarde, essentieel element in het systeem van de Zeisterbeek.</p> <p>Aanbeveling: behoud van vorm en functie.</p>
<p>Brug bij het Hangijzer</p> <p>Mogelijk is de eerste brug tegelijkertijd aangelegd met de boswachterswoning. Nadien diverse malen verbouwd, altijd met rustieke houten leuning.</p>		<p>Waardering: lage intrinsieke waarde, hoge ensemblewaarde als onderdeel van het padenpatroon en in relatie met de Zeisterbeek.</p> <p>Aanbeveling: behoud van vorm en functie.</p>

<p>De boswachterswoning Zuidelijk van het Hangijzer staat de in 1915 gebouwde woning van de 'bosbaas'. Het huis in chaletstijl is op de heuvel gebouwd die De Bal wordt genoemd. Bij het huis was een pomp waar de wandelaars water konden drinken.</p>		<p>Waardering: hoge bouwhistorische waarde, middelhoge ensemblewaarde en hoge herinneringswaarde.</p> <p>Aanbeveling: behoud vorm en functie.</p>
<p>Beekloop Tussen de Koekepan en de Keienbrug heeft de beek zijn loop van 1771 behouden, inclusief de verlaagde paden. Rond 1810 zijn in het gedeelte tussen de Keienbrug en de Ronde Kom slingers aangelegd. De aanleg van Pavia heeft de rechte 'Sloot' tussen de Lange Kom en de Arnhemse Bovenweg gewijzigd.</p>		<p>Waardering: hoge intrinsieke en ensemblewaarde. Essentieel onderdeel van het systeem van de Zeisterbeek. Belangrijk onderdeel van de aanleg van Beek en Royen, als deel van de ganzenvoet.</p> <p>Aanbeveling: behoud van het beloop van de bedding. Behoud van de verlaagde paden. Opslag verwijderen.</p>
<p>Molenlaan De Molenlaan voegt zich voorbij het Hangijzer bij de beek. De Molenlaan maakt deel uit van de 18e-eeuwse aanleg van Beek en Royen. De weg was gericht op de toren van Amersfoort in het noordoosten en de Zeistermolen in het zuidwesten.</p>		<p>Waardering: hoge intrinsieke waarde, hoge ensemblewaarde. Essentieel element in de formele aanleg van Beek en Royen.</p> <p>Aanbeveling: behoud van het rechte tracé, behoud van het onverharde karakter, versterking laankarakter.</p>
<p>Keienbrug De Keienbrug was een kunstmatige stroomversnelling die gemaakt was van zwerfkeien. Thans is de plek ternauwernood te herkennen aan een aantal zwerfkeien langs het pad.</p>	 <p>Bron: Zeister Historisch Genootschap.</p>	<p>Waardering: hoge intrinsieke waarde, essentieel element in het systeem van de Zeisterbeek.</p> <p>Aanbeveling: restauratie.</p>

<p>Slingers bij het hertenkamp</p> <p>Tussen 1804 en 1826 is de rechte beekloop tussen de Keienbrug en de Ronde Kom gewijzigd in een licht slingerende loop</p>		<p>Waardering: hoge intrinsieke en ensemblewaarde. Interessant vanwege de verlandschappelijking van dit deel van de beek.</p> <p>Aanbeveling: behoud van het beloop van de bedding.</p>
<p>Hertenkamp</p> <p>In 1832 was het huidige hertenkamp een akker, later werd het kwekerij en moestuin van de bosbaas. In 1935 is het terrein ingericht als hertenkamp.</p>		<p>Waardering: middelhoge intrinsieke en ensemblewaarde, hoge herinneringswaarde. Interessant vanwege de vele functies die het terrein heeft gehad.</p> <p>Aanbeveling: behoud.</p>
<p>Herdenkingsbank</p> <p>Bij de ingang van het hertenkamp staat een bank uit 1915 met een plaquette die herinnert aan mevrouw Pauw van Wieldrecht-Voomborgh.</p>		<p>Waardering: hoge intrinsieke waarde en herinneringswaarde.</p> <p>Aanbeveling: behoud.</p>
<p>Bizonpark</p> <p>Tegenover het hertenkamp ligt het Bizonpark, waar van 1926 tot 1938 bizonen een toeristische attractie vormden.</p>		<p>Waardering: middelhoge intrinsieke en ensemblewaarde, hoge herinneringswaarde. Interessant vanwege de vele functies die het terrein heeft gehad.</p> <p>Aanbeveling: behoud openheid.</p>
<p>Ronde Kom</p> <p>De Ronde Kom is al aangegeven op de kaart uit 1771 en maakt dus deel uit van de oorspronkelijke aanleg, als een decoratief element van de poot van de ganzenvoet.</p>		<p>Waardering: hoge intrinsieke waarde, hoge ensemblewaarde. Essentieel element in de formele aanleg van Beek en Royen, en essentieel onderdeel van het systeem van de Zeisterbeek. Relatie met uitzichtheuvel en herdenkingsbank.</p> <p>Aanbeveling: behoud van de halfronde vorm.</p>

<p>Stuw in de Prins Bernhardlaan bij de Ronde Kom</p> <p>In 1922 werd een bestaand pad verbeterd en kreeg de naam Kerckeboschpad. Het pad diende voor de ontsluiting van de nieuwe wijk Kerckebosch. Bij de Ronde Kom werd een vaste stuw gebouwd om het water in de Ronde Kom op te stuwen. Door een overloop kon het teveel aan water naar de Rietsloot richting Lange Kom stromen. De dam had twee gemetselde leuningen. Door latere verbreding is de stroomafwaartse leuning verdwenen.</p>	 <p>De dam op een foto uit 1939. Bron: collectie Zeister Historisch Genootschap.</p>	<p>Waardering: middelhoge intrinsieke waarde, hoge ensemble- en herinneringswaarde. Essentieel element van het systeem van de Zeisterbeek. Relatie met beek, Ronde Kom, uitzichtheuvel en herdenkingsbank.</p> <p>Aanbeveling: bij voorkeur herstel in oude vorm, in ieder geval leuning aanbrengen.</p>
<p>Fietsbrug bij de Ronde Kom</p> <p>De eerste fietsbrug werd gebouwd in 1934, nadien vernieuwd.</p>		<p>Waardering: lage intrinsieke en ensemblewaarde. Hoge herinneringswaarde.</p> <p>Aanbeveling: geen.</p>
<p>Herdenkingsbank Van de Pol</p> <p>In 1930 is de herdenkingsbank voor Jhr. Mr. F. van de Pol geplaatst op een heuvel bij de Ronde Kom.</p>		<p>Waardering: hoge intrinsieke waarde en herinneringswaarde.</p> <p>Aanbeveling: behoud.</p>

<p>De 'Sloot'</p> <p>De Sloot of Rietsloot is de voor 1771 gegraven rechte beekloop tussen de Ronde Kom en de Arnhemse Bovenweg. Door de aanleg van Pavia is alleen het gedeelte tussen de Ronde en de Lange Kom bewaard gebleven.</p>		<p>Waardering: hoge intrinsieke en ensemblewaarde. Essentieel onderdeel van het systeem van de Zeisterbeek.</p> <p>Aanbeveling: behoud van het beloop van de bedding. Opslag verwijderen.</p>
<p>Spiegelkom</p> <p>De Spiegelkom was een topattractie in het park van Beek en Royen. De vijver werd gevoed door een sloot vanaf de Rietsloot. Mogelijk was de vijver tevens het reservoir van de fontein van Beek en Royen.</p>		<p>Waardering: lage intrinsieke waarde omdat de vijver als zodanig niet meer te herkennen is. Zie verder Lange Kom.</p> <p>Aanbeveling: bord plaatsen om de vroegere betekenis te duiden.</p>
<p>Restant wandelpad bij Lange Kom</p> <p>Tussen de Ronde Kom en de hoge heuvel bij de Lange kom is nog vaag het beloop van het wandelpad van de Spiegelkom naar de Ronde Kom te zien.</p>		<p>Waardering: lage intrinsieke en hoge ensemblewaarde. Belangrijk onderdeel van de aanleg van Beek en Royen, als deel van de ganzenvoet.</p> <p>Aanbeveling: herstel van het wandelpad, zo mogelijk tot aan de Woudenbergseweg om de ganzenvoet weer in ere te herstellen.</p>
<p>Lange Kom</p> <p>Tussen 1804 en 1826 is de Lange Kom gegraven tussen de 'Sloot' en de Spiegelkom, mogelijk in samenhang met de aanleg van de slingers in de beek bij de Ronde Kom.</p>		<p>Waardering: middelhoge intrinsieke waarde en een hoge ensemblewaarde. Het element weerspiegelt de verandering van formele aanleg naar landschapsstijl.</p> <p>Aanbeveling: vorm behouden, natuurvriendelijke oevers in plaats van beschoeiing.</p>

<p>Overloop bij Lange Kom</p> <p>Mogelijk aangelegd in het kader van de overeenkomst tussen de gemeente en de eigenaars van Pavia en Hoog Beek en Royen inzake de afvoer van overtollig water uit de Zeisterbossen.</p>		<p>Waardering: lage intrinsieke waarde, middelhoge ensemblewaarde.</p> <p>Aanbeveling: nader onderzoek naar de huidige functie van de overloop en de nabijgelegen put. .</p>
<p>Dam bij Lange Kom</p> <p>Omstreeks 1900 is deze dam aangelegd met een duiker om het water van de beek door te laten. De wandelaars konden hier de beek oversteken. Aan de zijkant is cementrustiek te zien. De gemetselde leuninggen zijn van later datum.</p>	 	<p>Waardering: hoge intrinsieke waarde en middelhoge ensemblewaarde.</p> <p>Aanbeveling: restauratie.</p>
<p>Slingervijver Pavia</p> <p>In het park van Pavia is de rechte bedding van beek niet meer te zien. Vanuit de Lange Kom komt het water in een zich verbredende vijver die in een wijde halve cirkelboog rond het landhuis loopt. Ten zuidwesten van het huis eindigt de vijver. Het park is ontworpen door Jan Copijn.</p>		<p>Waardering: hoge intrinsieke en hoge ensemblewaarde, als een kenmerkend en dominant element in de parkaanleg van Jan Copijn.</p> <p>Aanbeveling: behoud van vorm en belijning van de oevers, waar mogelijk zonder beschoeiing.</p>

<p>Brug Pavia</p> <p>Houten wandelbrug aan de oostkant van het huis</p>		<p>Waardering: lage intrinsieke waarde, middelhoge ensemblewaarde. Onderdeel van de rondwandeling vanuit het huis.</p> <p>Aanbeveling: geen.</p>
<p>Brug Pavia</p> <p>Pijlerbrug met smeedijzeren leuningen uit ca 1920.</p>		<p>Waardering: hoge intrinsieke waarde, middelhoge ensemblewaarde. Onderdeel van de rondwandeling vanuit het huis.</p> <p>Aanbeveling: behoud.</p>
<p>Droge sloot Hoog Beek en Royen</p> <p>Tussen Hoog Beek en Royen en de Amaldelhof ligt een droge sloot die loopt van de Arnhemse Bovenweg tot de vijver van Hoog Beek en Royen.</p>		<p>Waardering: lage intrinsieke waarde middelhoge ensemblewaarde.</p> <p>Aanbeveling: onderzoek huidige functie.</p>
<p>Betonnen stuw</p> <p>Tussen de droge sloot en de slingervijver van Hoog Beek en Royen ligt een vaste betonnen stuw, de functie hiervan is ons niet duidelijk.</p>		<p>Waardering: lage intrinsieke waarde middelhoge ensemblewaarde.</p> <p>Aanbeveling: onderzoek huidige functie.</p>
<p>Vijver Hoog Beek en Royen</p> <p>Prominent onderdeel van het ontwerp van het park door – vermoedelijk – J.D. Zocher jr.</p>		<p>Waardering: hoge intrinsieke waarde, hoge ensemblewaarde. Essentieel onderdeel van de parkaanleg.</p> <p>Aanbeveling: behoud van vorm en belijning van de oevers, waar mogelijk zonder beschoeiing.</p>

<p>Uitzichtheuvel Hoog Beek en Royen</p> <p>Belangrijk onderdeel van de rondwandeling: een heuvel met uitzicht op het huis Hoog Beek en Royen over de slingervijver. Een folly in de vorm van een vuurtoren is opgericht in het kader van 'Zeist aan Zee'.</p>		<p>Waardering: hoge intrinsieke waarde en hoge ensemblewaarde. Belangrijk element van het landschapspark.</p> <p>Aanbeveling: behoud van de heuvel.</p>
<p>Vijver Schoonoord</p> <p>Buitenplaats Schoonoord is sterk gewijzigd, maar de slingervijver heeft haar oorspronkelijke vorm grotendeels behouden. Het ontwerp is waarschijnlijk van H. van Lunteren.</p>		<p>Waardering: hoge intrinsieke waarde, lage ensemblewaarde.</p> <p>Aanbeveling: behoud van het huidige beloop van de vijver.</p>

8.5 Nader onderzoek

Niet alle onderzoeksvragen zijn in dit rapport (helemaal) beantwoord. Misschien hebben we vragen gesteld waarvan de antwoorden niet in de archieven te vinden zijn. Anderzijds hadden we te maken met maatregelen in verband met de Coronapandemie waardoor archieven in maart 2020 gesloten werden terwijl we ze nog niet of niet voldoende hadden geraadpleegd. Het Gemeentearchief Zeist gaat op 1 september weer open. Nader onderzoek zou kunnen worden gericht op:

- Historische afbeeldingen: Gemeentearchief Zeist.
- Riolerings: Gemeentearchief Zeist.
- Erfdienstbaarheden inzake waterafvoer: Gemeentearchief Zeist.
- Waterhuishouding Slot Zeist: archief Huis Zeist.

Geraadpleegde bronnen

Literatuur

- Bemmel, Ad van, 1996. *De Kromme Rijn. Waterstaat, onderhoud en gebruik vanaf 1600*. Houten.
- Berendsen, H.J.A., 1982. *De genese van het landschap in het zuiden van de Provincie Utrecht*. Utrecht.
- Berendsen, H.J.A. & E. Stouthamer, 2001. *Palaeogeographic development of the Rhine-Meuse delta, The Netherlands*. Assen.
- Blijdenstijn, Roland, 2015. *Tastbare tijd 2.0. Cultuurhistorische atlas van de provincie Utrecht*. Amsterdam.
- Breevaart, A., 1929. *Klad-bestandslegger Zeisterbos*. Niet gepubliceerd.
- Buis, J., 1985. *Historia forestis: Nederlandse bosgeschiedenis* (2 delen). Utrecht.
- Buis, J., 1986. *De geschiedenis van het Zeisterbos tot in de 20^e eeuw*. In: Nederlands bosbouw tijdschrift, jrg. 58 nr. 6, p.161-167.
- Buisman, J., 1996. *Duizend jaar weer, wind en water in de Lage landen*. Deel 2: 1300-1450. Franeker
- Groot, Hans de, 1997. *De Barendsweeën van 'De Biltse Grift'*. In: De Biltse Grift, sept. 1997, pp 6-8.
- Groningen, Catharina van, 1999. *De Utrechtse Heuvelrug, de Stichtse lustwarande. Buitens in het groen*. Zwolle.
- Groningen, C.L. van, 2009. *Slot Zeist een Vorsteyk stuk Goet, Driebergen-Rijssenburg*.
- Grontmij, 1993. *Mogelijkheden voor herstel van acht vennen en vijvers op de Utrechtse Heuvelrug. In opdracht van Provincie Utrecht, Dienst Water en Milieu en Dienst Ruimte en Groen*. Zeist..
- Grontmij, 1993. *Restauratieplan sprengsysteem Rijsenburgse Bos*. Zeist.
- Grontmij & AquaSense, 2005. *Herstel sprengen Utrechtse Heuvelrug Vooronderzoek en voorstel uitvoeringsgerichte maatregelen. In opdracht van: Hoogheemraadschap De Stichtse Rijnlanden*. Amsterdam.
- Haartsen, Adriaan, 2009. *Utrechts water. Duizend jaar waterbeheer in de Stichtse Rijnlanden*. Utrecht.
- Haver Droeze, F.J., m.m.v. J. Heij, 1985. *Kwaliteitsaspecten van water op buitenplaatsen en landgoederen in zuidoost-Utrecht: een onderzoek naar de integrale relatie en kwaliteiten van de cultuurhistorische, de landschappelijke, de ecologische en de cultuurtechnische aspecten van oppervlaktewater op en nabij buitenplaatsen en landgoederen in het landschappelijk overgangsgebied van de zuidwestflank van de Utrechtse Heuvelrug*. Amersfoort.
- Hinsbergen, Ph.J.C.G. van, 1957 en volgende. *Bronnen voor de geschiedenis van Zeist*, delen I-IV. Assen.
- Hoogheemraadschap de Stichtse Rijnlanden, 2008. *Hoofdrapport watergebiedsplan Groenraven-Oost en Maartensdijk*. Houten.
- Kolman, Chris, Ben Olde Meierink, Ronald Stenvert en Margreet Tholens, 1996. *Monumenten in Nederland. Utrecht*. Zeist/Zwolle.
- Massop, H.TH.L., P.J.T. van Brakel, T. Kroon, J.G. Kroes, A. Tiktak & G. Werkman, 2005. *Op zoek naar de 'ware' neerslag en verdamping*. Wageningen.
- Menke, Henk, Hans Renes, Gerard Smit & Peter Stork, met medewerking van Jacques Meijer, 2007. *Veluwse beken en sprengen. Een uniek landschap* (Utrecht 2007).
- Olde Meierink e.a. (red), 1995. *Kastelen en Ridderhofsteden in Utrecht*. Utrecht.
- Provincie Utrecht, 2012. *Gebiedsdossier Zeist*. Utrecht.
- Rhoen, R.P.M., 1994. *Zeist ten tijde van de invoering van het kadaster(1816-1835)*. Niet gepubliceerd.
- Rhoen, R.P.M., 1996. *De kadastrale gemeente Zeist in 1832*. In: Zeist in 1832, Grondgebruik en eigendom, Kadastrale atlas provincie Utrecht.
- Rhoen, R.P.M., 2011. *Het Zeisterbos en de buitenplaats Pavia*. Niet gepubliceerd.
- Rhoen, R.P.M., z.j. *Havens van Zeist*, www.geheugenvanzeist.nl/articles
- Stichting Het Utrechts Landschap, 2011. *Beheerplan Schoonoord, De Bunzing, Blikkenburg en Wulperhorst 2011-2012*. De Bilt.

Stichting voor Bodemkartering & Rijks Geologische Dienst, 1982 (herziene uitgave). *Geomorfologische Kaart van Nederland 1 : 50.000, kaartblad 32, Amersfoort*. Wageningen

Stichting voor Bodemkartering, 1966. *Bodemkaart van Nederland 1 : 50.000. Kaartblad 32 West: Amersfoort*. Wageningen.

Veenland-Heineman, Karen, 2009. *Een reisje naar Zeist in 1794*. In: A. van der Does & J. Holwerda (eindredactie). *Tuingeschiedenis van Nederland. Veelzijdig erfgoed in 't groen*. Utrecht, pagina 28-36.

Vogelzang, Fred, Rieja Raven, Theo Spek & Paul Vesters (red), 2013. *Van Wildernis tot oase. Landschapsgeschiedenis van landgoed Oostbroek bij De Bilt*. Utrecht.

Volkers, Kees, 2011. *Zeist door de tijd*. Amsterdam.

Zijlstra, Hans, 2012. *Natuur en recreatie in het Zeisterbos*. In: *Jaarboek Oud Utrecht*.

Internet:

www.geheugenvanzeist.nl/articles

www.topotijdreis.nl

www.google.nl/maps

<https://ahn.arcgisonline.nl/ahnviewer>

<https://monumentenregister.cultureelerfgoed.nl/>

Archieven:

Gemeentearchief Zeist

Het Utrechts Archief

Regionaal Archief Rijnstreek en Lopikerwaard

Nationaal Archief